

Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon

De opkomst van Tilburg als lakencentrum

Drs. L.F.W. Adriaenssen

§ 1. Over de ouderdom van het wolwerk

In zijn dissertatie over de geschiedenis van Tilburg (1899) noemde Dijksterhuis het jaar 1611 als oudste gedocumenteerde tijdstip waarop lakennijverheid ter plaatse kon worden geconstateerd, niet zonder Bachiene aan te halen, die in 1791 zei dat na de verwoesting van Vught in 1542 door Maarten van Rossum de wolmanufactuur naar Tilburg was verhuisd — een bericht dat volgens de promovendus moest berusten op een mondelinge overlevering.ⁱ Boeren beschikte een halve eeuw later over genoeg historische publicaties (Posthumus' monumentale bronnenverzameling en geschiedenis van de Leidse lakenindustrie) en archiefmateriaal om Dijksterhuis' uitspraak "intussen rijkelijk achterhaald" te kunnen noemen. Onder andere op basis van een handvol vermeldingen van wol, laken en een weefgetouw in de jaren zestig van de zestiende eeuw, en van de migratie van Tilburgse lakenwerkers naar Rotterdam in de tweede helft van die eeuw besloot hij dat er rond 1550 een bloeiende textielnijverheid in Tilburg was, die alle fasen van de bewerking omvatteⁱⁱ; zo verantwoordde hij quasi zijn eerder geponeerde, maar volstrekt ongedocumenteerde stelling dat in 1542 "de Tilburgsche industrie (...) reeds lang een gevestigde was."ⁱⁱⁱ Hiermee lijkt hij te hebben aangeknoopt bij Bachiene's bewering, maar andere historici waren langs andere wegen in dezelfde periode aanbeland. Om te beginnen was er Sneller, die na de publicatie van zijn lezing over de opkomst van de plattelandsindustrie zonder bronvermelding zei: "Sedert dit werd geschreven vond ik het bewijs, dat in het midden der 16e eeuw lakens van Tilburg, van Oisterwijk, van Geldrop enz. een gangbaar handelsartikel waren".^{iv} Zijn bewering maakte geen school, maar later werd op basis van een ongedocumenteerde mededeling van Van den Heuvel (± 1945) — in 1547 is er toevoer naar Den Bosch van lakens uit Engeland, Vlaanderen, Maastricht, Oisterwijk, Tilburg, Weert, Neer, Kessel en Geldrop om te worden geappreteerd — aangenomen dat Tilburg toen al een lakencentrum was.^v De nu bereikte consensus dat in het midden van de zestiende eeuw het Tilburgse wolwerk reeds een bloeiende nijverheid was^{vi}, werd in 1992 suggestief versterkt door De Bruijn, die vertelde dat een schipper Thomas van Tilburg in 1380 wol uit Engeland naar Vlaardingen bracht en dat zich medio vijftiende eeuw drie Tilburgers als lakenvollers te Leiden vestigden.^{vii} De behoefte om de oorsprong van de Tilburgse lakennijverheid te projecteren in grijze tijden was niet alleen aan Boeren vreemd.

In de naaste omgeving was er minstens sinds het einde van de veertiende eeuw lakennijverheid in Oisterwijk.^{viii} Het wolweversambacht van Sint Severijn was daar in 1414 geprivilegieerd en de producten werden op hun kwaliteit gekeurd

door zegelaars. Ook elders in de meierij van Den Bosch werd wol geweven, zoals in Oss, Eindhoven, Helmond en in de hoofdstad zelf.^{ix} In de naburige regio's lijkt het wolwerk te hebben gefloreerd in Grave (veertiende eeuw)^x en de baronie van Breda (tweede helft van de vijftiende eeuw).^{xi}

De lakenindustrie van Oss ging ten onder in de Gelderse oorlogen, over die van Eindhoven is weinig meer bekend^{xii} dan dat de Tachtigjarige Oorlog een einde maakte aan de meeste economische activiteiten in die stad en hetzelfde lot trof Helmond met zijn wolnijverheid.^{xiii} Oisterwijk nam in 1450-1505 bijna alle wol af van het Bossche Geefhuis, was nog in 1535 klant (na 1537 ontbreken de gegevens)^{xiv} en kreeg een bijna dodelijke knauw van de Opstand. Van Breda wordt intussen niets vernomen, van Tilburg evenmin.

Bij de tolleren van Heusden (1378-1380) en van Gorinchem en Schoonhoven (1478-1481, 1518) werden Oisterwijkse en Weertse lakens, maar geen Tilburgse aangegeven.^{xv} Die van Iersekeroord had in 1519 speciale tarieven voor laken uit Weert en Oisterwijk, Tilburg wordt niet genoemd.^{xvi} Het exportregister van 's-Hertogenbosch uit 1543-1545 geeft nog geen enkel laken uit Tilburg, wel uit Oisterwijk en vooral Weert; dat van Breda uit 1551-1552 insgelijks.^{xvii} Onder de concurrenten van het Bossche wollen laken worden in 1556 alleen Weert en Oisterwijk met name genoemd.^{xviii} Een ruimere, maar weinig verhelderende definitie hanteerden de lakenkopers van Delft, Rotterdam en Dordrecht, toen zij in 1558 en 1559 probeerden de lakens 'uit Weert en de Kempen' te boycotten^{xix}; bij Kempense lakens kan worden gedacht aan producten uit Turnhout, Hoogstraten, Arendonk, Geel, Mol, Dessel, Duffel, Diest of Oisterwijk.^{xx}

Op de belangrijkste markt, Antwerpen, ontbreekt elk spoor van Tilburgse lakens in de vijftiende en de zestiende eeuw: een begin-vijftiende-eeuws makelaarstarievenlijst noemt Tilburgse noch Oisterwijkse lakens^{xxi}, de collectanea van de schepenbank uit 1479-1549 en de stedelijke certificatieboeken van 1551-1570 en 1581 (bronnen met bijzonder veel handelszaken) bespreken geen enkel Tilburgs laken, na de Spaanse Furie van 1576 ontving de magistraat van Antwerpen geen Tilburgse declaraties om schadevergoeding^{xxii} en de grote verzameling processtukken geeft pas in 1624 een kwestie met Tilburgse lakens.^{xxiii}

Guicciardini vermeldde in zijn beschrijving der Nederlanden uit 1567 de lakens uit 's-Hertogenbosch en Oisterwijk, aan Tilburg wijdde hij geen letter.^{xxiv} Toen in 1575 te Antwerpen een project werd ontworpen voor een nieuwe belasting op textiel, merkte de daarmee belaste ambtenaar op, dat de in Brabant, inclusief de meierij van Den Bosch gemaakte lakens "in gheen landen seer bekent en syn dan ter plaetsen daer die gemaect worden", terwijl zij te gering waren in kwaliteit en waarde om gespecificeerd op te nemen in de nieuwe belastinglijst. Die eer viel wel ten deel aan honderdvijftig andere stoffen, waaronder lakens uit Vlaanderen en Holland, en die uit Weert, Horn, Maaseik en Maastricht.^{xxv}

Tegenover deze opsomming van negativa staan sporadische vermeldingen van Tilburgs laken. Tilburg was een heidedorp, er werden dus schapen gehouden en van de wol werden lakens gemaakt. Steven van Broecheven aan de Hasselt had in 1451 dan ook behalve achtendertig schapen een wolgetouw op zijn boerderij.^{xxvi} De civiele-processtukken bevatten sinds 1575 aanwijzingen dat er in Tilburg lakens werden geweven^{xxvii}, maar dit schamele materiaal wijst nog lang niet op een proto-industrie, elk dorp had immers zijn wevers. Veelzeggender is de permanente klandizie van Tilburgers bij de volmolen te Sint-Michielsgestel in de jaren 1560.^{xxviii}

Van doorslaggevende betekenis is echter de opname van Tilburgs laken in tarieflijsten. De oudste vermelding stamt uit 1547 en betreft ongetwijfeld de door Sneller en Van den Heuvel geziene, maar niet verantwoorde bron.^{xxix} In 's-Hertogenbosch werden in dat jaar nieuwe accijnstarieven vastgesteld: voor een Engels laken 6 stuiver en voor een Vlaams 4 stuiver, en voor "lakenen bynnen der stadt, tot Oisterwyck ofte Thilborch gemaect sal die vercoeper vanden stuck geven twee stuvers", evenveel als voor de "Weertsche, Neertsche, Kesselsche, Geldropsche ende diergelycke lakens".^{xxx} De vermelding van Tilburgs laken op een lijst van regionaal belang was eenmalig. Later, sinds 1588, zijn Tilburgse lakens geplaatst op de landelijke licentlijsten.

Hierna zal worden uiteengezet hoe Tilburg in het heetst van de Tachtigjarige Oorlog een groot productiecentrum werd van hooggekwalificeerde lakens, terwijl, maar niet doordat in dezelfde tijd het naburige dorp Oisterwijk, tot dan het belangrijkste wolcentrum in de regio, geheel ten gronde ging.

§ 2. Tilburg komt als woldorp op de kaart

Aan de hand van fiscale tarieflijsten kan het lakenindustriële landschap van de Lage Landen worden geschetst, alsook dat van de importerende gebieden. Trafiek en manufactuur werden gerepresenteerd in heffingen op de consumptie (impost) en op in- en uitvoer. Vooral de transport- en verkeersheffingen — tollén, konvooien en licenten, van supraregionale betekenis — zijn bruikbaar.

Konvooien en licenten waren oorlogsbelastingen, bedoeld om de krijgshandelingen te financieren en de vijand economisch te beschadigen. De licentlijsten geven een indruk van de feitelijke verkeers- en handelsbewegingen tussen eigen, vijandelijk en neutraal gebied. De oudst bekende licentlijst dateert van mei 1578 en is uitgevaardigd door de Staten-Generaal, die dan nog zeventien provinciën verenigt.^{xxxi} De lijst geeft in- en uitvoerrechten voor verschillende soorten Engelse lakens, voor Vlaamse, Schotse en Hollandse lakens, voor stokbrede en stoflakens, voor baaien, bombazijnen, karsaaien, camelotten en fustenen en voor saaien uit Dowaaï, Rijsel, Brugge, Ieper en Hondshoote.^{xxxii} De Franstalige versie van de lijst geeft in plaats van stoflakens: "draps d'Oisterwijck & stoflakenen"^{xxxiii}, en de Bossche variant van de Nederlandstalige lijst geeft naast andere afwijkingen: "stockbree van XXV ellen" en "Oysterwits stocklakens ende dyergelycken".^{xxxiv} De nieuwe lijst uit augustus 1578 noemt geen Oisterwijks laken meer, maar geeft enkele nieuwe categorieën: "draps de Wert & Traict" (lakens uit Weert en Maastricht), pijlakens en Oostlands lakens.^{xxxv}

Daarna viel de Unie van Utrecht uiteen in rebellerende en koningsgetrouwe provinciën. De eersten handhaafden in 1580 globaal de indeling van de wollen stoffen uit 1578, maar specificerden de Vlaamse lakens als Lierse, Bredase en Mechelse en voegden aan de Weerter en Trichter lakens de Limburgse toe^{xxxvi}, welke redactie in 1583 door de Staten van Holland werd overgenomen.^{xxxvii} De in 1586 en 1587 opgestelde konvooilijsten kennen Vlaamse noch Weerter, Trichter of Limburgse lakens^{xxxviii}, maar die uit 1588 geeft een nieuwe, grote categorie onder het hoofd Weerter lakens, bestaande uit blauwlijsten, kwinken, smalhornkens, breehornkens, zestigen, hoogkammen en tachtigen, allen 26 el lang, Tilburgse lakens van 31 el, gezegelde Munsterse lakens van 32 el en Dorstense lakens van 38 el.^{xxxix} Sindsdien figureert het Tilburgse laken tot in 1651 tussen het Weerter en

Munsterse in een nagenoeg ongewijzigde redactie.^{xi} De lijst van 1671 is aangepast aan de marktsituatie en geeft onder de kop 'Weerter en Vervierse lakens' vijf categorieën: 1) blauwlijsten, 2) Tilburgse, Bredase en dergelijke lakens van 32 à 40 el, 3) gezegelde Munsterse lakens, 4) Dorstense lakens en 5) verschillende Franse lakensoorten.^{xii}

De landen onder Spaans gezag kregen in 1592 een nieuwe licentlijst, waarop met name de invoer van Engelse lakens door een zware belasting sterk werd ontmoedigd, evenals de "bayettes de Poperinge faictes en Hollande", maar waarop lakens uit de Kempen, Weert, Maastricht en Limburg geen plaats werd toebedeeld.^{xliii} Na een lange stilte werd in 1623 eindelijk een groep Brabantse lakens opgenomen in de nieuwe lijst van de Zeeuwse tol te Antwerpen, en wel als "laeckenen van Weert, Turnhout, Oosterwycxsche ende alle andre, oft diergelijcke laeckenen in Brabant ende dien contreyen gemaect."^{xliiii} Maar in de licentlijst voor Gent uit 1634 en de Spaans-Brabantse licentlijsten van 1656 en 1660 wordt geen Oisterwijks, Turnhouts of Weerts laken meer genoemd, Tilburgs laken evenmin.^{xliiv} Ook de tollijsten geven nul op het rekest: de in 1615 door de Rekenkamer te Brussel uitgevaardigde *Ordonnantie ende liste vanden grooten Brabantschen swygenden lanthol, gheleyde ende peert-ghelde* (Brussel, 1616) onderscheidt slechts Engelse, Vlaamse, oosterse (Duitse), Limburgse en Turnhoutse lakens "ende generalijck alle andere van desen lande".^{xlv}

De weinige bewaard gebleven impostlijsten van de generaliteit geven aanvullingen op de lakenkaart van de Lage Landen. Een vermoedelijk uit 1588 stammende lijst, die in het Noorden tot in de tweede helft van de volgende eeuw geldig was, geeft als indeling 1) Engelse lakens in drie prijsklassen, 2) dubbele dozijnkens, 3) Vlaamse lakens van buiten de Verenigde Provinciën "als kepers, Emmekens, H.K. Bellen, Wolfkens, Kempense, breede Hoornsche, Maseysche", ongeveer 30 el lang, 4) "alle Stametten, Bossche, Tilburchsche ende Weertsche Rosen", 5) alle karsaaien en Engelse, Noordse en Schotse pletsen, 6) Münsterse, Limburgse, Weselse, oosterse, Dorstense en dergelijke lakens en 7) voer- en pijlakens.^{xlvi} In de lijsten uit 1604-1622 werden sub 4) de Bredase rozen ingevoegd.^{xlvii}

In de oudste licentlijsten werden Engelse lakens het hoogst genoteerd, gevolgd door het Tilburgse laken, dat ongeveer even zwaar werd aangeslagen als het ongeverfde Engelse paklaken. In de rubriek van de Weerter lakens, waarin Tilburg sinds 1588 was ondergebracht, scoorde Tilburg het hoogst, ook na verrekening van het lengteverschil; alleen de tachtigen uit Weert benaderden het Tilburgse textiel in waarde.

De kwaliteit van het laken uit Tilburg kan daarmee nog niet worden gekoppeld aan een bepaald soort lakenweefsel. Uit de tweede helft van de zeventiende eeuw is bekend, dat het Tilburgse laken werd gemaakt van zuivere, fijne wol. Geven de rangschikkingen van Tilburg tussen Weert, Münster en Dorsten en naast 's-Hertogenbosch en Breda een aanwijzing? Weert zou vooral hebben gedijld door het van inlandse wol gemaakte, goedkope laken, dat scherp kon concurreren met de zware stoffen uit Engeland en uit de Vlaamse en Brabantse productiecentra.^{xlviii} De licentlijsten van 1588 e.v. geven echter een genuanceerder beeld: er blijken minstens zeven kwaliteiten laken uit Weert (en omgeving) te zijn geweest, waarvan de duurste — de tachtigen (met een weefseldichtheid van 80 twisten ad 30 draden, dat is 2400 draden per el) — ongetwijfeld van fijne wol waren gemaakt.

Als tweede vergelijkingsmogelijkheid lijkt Dorsten zich aan te bieden. Van zes Leidse poorters uit Dorsten (1614-1624) maakten er vier baaien en een saaien^{xlix} en in 1624 verklaarde een Rotterdamse lakenbereider uit Dorsten, dat hij al acht jaar lang zijn lakens had "gereet ende gedraapiert opte Kempense ofte Brabantse maniere."^l Kempense lakens waren vanouds van ruwe, inlandse wol gemaakte weefsels, welke definitie kan beantwoorden aan de van grove kamwol geweven saaien en de grove, kaardwollen, vaak grauwwkeurige baaien.

In Tilburg werden echter geen Kempense lakens geweven, maar Vlaamse. Een aanwijzing daarvoor vormen de licentposten 'Vlaamse lakens uit Lier, Breda en Mechelen' (1580, 1581, 1583), waarvan het hoofd later veranderde in 'Tilburgse en Bredase lakens' (1609 e.v.). Identificatie van beide posten is mogelijk door de tariefstelling te vergelijken: de in 1578 geïntroduceerde Vlaamse lakens werden hoger belast dan de Weerter en even zwaar als het Engelse paklaken (1578, 1580, 1583), een positie die later werd overgenomen door het Tilburgse laken (1588, 1597). Andere argumenten kunnen worden gedestilleerd uit de Tilburgs-Bredase productieverhoudingen.

Breda was een wonderlijke verschijning op de licentlijsten. Er was immers geen noemenswaardige draperie^{li} en aan het plotselinge opduiken van de Vlaamse lakens uit Breda was geen immigratie van Vlaamse wevers voorafgegaan^{lii}, pogingen om door middel van huursubsidie en andere aanmoedigingen een lakendraperie op te richten hadden tot niets geleid. Opheldering geeft een bericht uit 1621, volgens hetwelk van naar Tilburg gestuurde wol lakens werden gemaakt, "die sulcx als Bredasche laeckenen ende van Bredasche wolle gemaect inde selve stadt gebracht werden" om daar verder te worden bereid en geveerd.^{liii} Daartoe had de stad nog voor het Bestand, in 1605, vrijdom van licent verkregen voor het verkeer met Tilburg (zie § 4 hierna).

In Tilburg werd dus wol geweven op de wijze die Vlaamse immigranten hadden geïntroduceerd in Holland en met name Leiden^{liv}: van zuivere, grove kamwol werden lichte lakens ofwel saaien gemaakt.^{lv} Uit Tilburg kwam daarvan een Kempense of Brabantse variant. De Tilburgse wollen stoffen gingen vermomd als Bredase lakens de wereld in, maar ook menig Turnhouts en later Leids laken had oorspronkelijk een Tilburgse signatuur. Het was een afspiegeling van de economische afhankelijkheid van het Tilburgse lakenbedrijf van deze plaatsen gedurende verschillende fasen.

Resumerend kan worden gesteld dat lakenwevend Tilburg sinds 1588 documentair blijvend existent was. Opname in de licentlijsten betekende dat de plaats economisch interessant was geworden voor Holland. De oudere vermelding uit 1547 geeft slechts een aanwijzing voor het belang van negociërend 's-Hertogenbosch bij de regionale lakenproductie.

De Tilburgse lakenproductie rond het midden van de zestiende eeuw kan niet groot zijn geweest, niet op transregionale export gericht. Van de grote exportvraag via Antwerpen, die in 1535-1565 leidde tot een indrukwekkende groei van de plattelandsnijverheid in Brabant^{lvi}, lijkt Tilburg niet te hebben geprofiteerd, elk spoor daarvan ontbreekt althans. De bloei kwam pas later.

§ 3. Het lakenindustriële landschap

Het was in het Noorden dat Tilburg op de kaart kwam en nadrukkelijk aanwezig bleef. Dat doet een commerciële oriëntatie op de noordelijke provincies vermoeden.

Tilburg lag niet ver van de grens tussen Holland en Brabant, twee belangrijke textielproductie- en -afzetgebieden. In het noorden van het hertogdom Brabant hadden na 1400 Turnhout, Geel, Hoogstraten, Arendonk, Diest, Duffel, Mol en Walem zich ontwikkeld van landbouw- tot semi-industriële centra^{lvii}, waar van inlandse ofwel Kempense wol goedkoper laken werd gemaakt dan in de steden.^{lviii} De textielnijverheid *boomde* in Hondschoote, Brussel, Wervik, Kortrijk, Lier, Mechelen en Weert^{lix}, maar aan het einde van de vijftiende eeuw trad er een stagnatie op, waarbij alleen de Maasregio (Maaseik, Horn en vooral Weert) en Oisterwijk zich handhaafden.^{lx} In het midden van de zestiende eeuw werd het Engelse laken een belangrijke concurrentiefactor, medeverantwoordelijk voor de verkommering van de Zuid-Nederlandse industrie (Mechelen, Leuven, Brussel, Hasselt, Gent, Diest, 's-Hertogenbosch), en aan het einde van de eeuw waren de lakenindustrieën van Maastricht, Sittard, Sint-Truiden en Tongeren geheel ten gronde.^{lxi}

De crisisperiode 1575-1589 (oorlog, hongersnood in 1585-1587, epidemieën, instabiele en neergaande conjunctuur) deelde de doodklap uit.^{lxii} De Vlaamse productie kwam bijna geheel tot stilstand. Het florerende Duffel werd in 1584 twee keer verwoest^{lxiii}, Hoogstraten verloor in de jaren tachtig driekwart van zijn huizen^{lxiv}, Oisterwijk en Dessel gingen in het heetst van de oorlog ten onder^{lxv}, Turnhout had zijn lakenhal in Antwerpen al in 1570 gesloten^{lxvi} en Antwerpen verloor, vooral na het vertrek van de Merchant Adventurers rond 1570 en de definitieve sluiting van de Schelde in 1585, nagenoeg de hele lakenveredelingsnijverheid, — meestendeels aan Holland.^{lxvii}

Hoewel de kapitaalvernietiging immens was geweest en door het vertrekken van handelaars en ambachtslieden veel industriële en commerciële netwerken waren verdwenen, waardoor de infrastructuur van de textielindustrie en -handel in veel gevallen van de bodem af opnieuw moesten worden opgebouwd, herleefde het wollen-lakenbedrijf in verschillende Brabantse plaatsen sinds het einde van de jaren tachtig. Maar het algemene herstel van de textielnijverheid begon in Hollandse steden als Leiden, Rotterdam en Gouda, waar de Zuid-Nederlandse immigranten een positieve invloed hadden en met behulp van overheidsmaatregelen de textielindustrie werd geherstructureerd.^{lxviii} In het Zuiden was Hondschoote (maar ook Brugge en Ieper) leeggelopen naar Engeland, Duitsland en Leiden^{lxix}, maar Maastricht, Herentals, Lier, Gent, Mechelen, Turnhout, Nieuwkerke, Armentières en Dowai heropenden tegen 1600 hun lakenhallen te Antwerpen.^{lxx} In Mol en Dessel was omstreeks 1594 het ergste voorbij^{lxxi} en ook in Weert tekende zich herstel af.^{lxxii}

In het huidige Noord-Brabant was het herstel minder eenduidig. De magistraat van Bergen op Zoom probeerde in 1594-1596 de lakennijverheid te stimuleren en trok onder meer enkele lakenmakers van Tilburgs origine aan, maar het kwam tot geen bloei in deze bedrijfstak.^{lxxiii} In Helmond werd in 1598 nog geconstateerd dat de stad driemaal was verbrand; de inwoners waren "arme ambachtshuyden, voor de meeste part wevers, tappers ende volk van cleyn bedrijf", zodat er behalve de landbouw "nyet en is eenige traficque ofte neringe."^{lxxiv} En de belangrijkste steden,

Breda en Den Bosch, bleven nog lange tijd speelballen van de grillen van krijgshandel en politiek bedrijf.

Met name 's-Hertogenbosch bleef ver achter bij het alom in de Lage Landen optredende economische herstel. De onderwerping van de stad in 1579 aan de Spaanse kroon was door de rebellerende staten hard bestraft met economische sancties, bestaande uit het opschorten van tolvrijheden, invoering van oorlogslicenten en ten slotte blokkade van het Maasverkeer, door Louis Pirenne getypeerd als "een afsluiting van de Schelde op kleine schaal".^{lxxv} Uitvoer naar en over 's-Hertogenbosch was voortaan belast met het zwaarste tarief, eenderde zwaarder dan dat naar andere gebieden onder de Spaanse vijand. Dit met kleine onderbrekingen tot aan het Bestand van 1609-1621 gehanteerde en daarna weer ingevoerde 'Boschlicent'^{lxxvi} legde samen met de rivierblokkade de handel nagenoeg geheel stil, bracht de ondergang van enkele ambachtsnijverheden en leidde tot een ontvolking met de helft.^{lxxvii}

Doordat de koning van Spanje in 1590 zijn politieke prioriteiten verlegde naar Frankrijk, kwam er voor het opstandige Noorden militaire verlichting en daarmee economisch soelaas, maar aangezien in hetzelfde jaar in het kader van een Hollands offensief in Brabant alle vervoer, zelfs van levensmiddelen, naar Brabant tussen de Schelde en de Maas werd verboden, kon de regio daar niet van meeprofiten. In 1599 verbood Brussel de handel met de rebellen, welke maatregel werd beantwoord met een algeheel handelsverbod op de Spaanse vijand door de Staten-Generaal.^{lxxviii} Aan het einde van het jaar heropenden de Staten-Generaal om wille van de licentinkomsten de toevoer naar Den Bosch, maar de oorlogshandelingen en belegeringen van de stad in 1600, 1601 en 1603 leidden telkens tot reïntroductie van het zwartste scenario: het Boschlicent.

Terwijl speldmakers, nestelmakers, lintwerkers, linnenwevers en messenmakers de stad verlieten, vestigden de Oisterwijkse wolwevers zich *en masse* in hun hoofdstad, 's-Hertogenbosch.^{lxxix} Zij lieten een plaats achter, waar in 1587 van de driehonderd getouwen nog maar drie in werking waren en de productie van meer dan honderd lakens per week was gedaald tot nog geen lakens per maand.^{lxxx}

Een jaar later, in 1588, werd het Tilburgse laken voor het eerst opgenomen in het licenttarief. Het was geen wisseling van de wacht met Oisterwijk: beide plaatsen fabriceerden andersoortige lakens. Uit de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw zijn de goedkope Oisterwijkse 'witkens' bekend: grove, grauwe of witte lakens, gemaakt van inlandse wol, die in Hollandse en Brabantse steden veel aftrek vonden.^{lxxxii} Hoewel al in een relatief vroeg stadium (1513) fijne, Spaanse wol werd gebruikt^{lxxxii}, scoorden de Oisterwijkse lakens op de licentlijsten van 1578 e.v. even laag als de inferieure Schotse lakens, stokbrede en stoflakens. Tilburg had de Lichte Draperie omhelsd en maakte hoogwaardiger producten: aanvankelijk saaien en later fijne 'Spaanse' lakens. Leiden toont eenzelfde ontwikkeling.

De licentlijsten representeerden de landelijke markt. De lokale markt van 's-Hertogenbosch had een eigen structuur, werd gedomineerd door Engelse, Weerter, Oisterwijkse en Tilburgse lakens (1590, 1594).^{lxxxiii} Door de economische blokkade kwam er echter nauwelijks Engels laken de stad binnen, "hen contenterende de gemeyn innegesetenen all duergaens met de laeckenen die aldaer ende in verscheyde dorpen ten platten lande worden gemaect."^{lxxxiv}

Vermoedelijk was de economische impuls die de toevloed van Oisterwijkse wevers gaf aanleiding voor een poging van de Bossche magistraat om de draperie

te versterken door de oprichting van een volmolen, kort na 1590.^{lxxxv} De manufactuur kon echter zonder sterke trafiek hooguit de lokale behoeften bevredigen. Pas tijdens het Bestand groeide de Bossche markt, wat onder meer blijkt uit de verrijking van het assortiment: toen lakenkopers, drapeniers en lakenververs onderhandelden over de staalkaart, passeerden Engelse, Bossche, Tilburgse, Weerter, Stramproyse, Kesselse, Geldropse, Limburgse, Münsterse, Kempense en Vlaamse lakens de revue.^{lxxxvi}

Het is de vraag hoe Tilburg in de moeilijkste oorlogsjaren op de kaart wist te komen en te blijven. Dat er weer een markt was voor en veel vraag naar lakense stoffen, blijkt uit de opleving van de textielnijverheid in Noord en Zuid, en Tilburg had blijkbaar genoeg spankracht om aan deze opleving te participeren. Het dorp had als alle andere plaatsen te lijden gehad van de Opstand: in 1581 en 1595 waren in *raids* het kasteel, een versterkt herenhuis en de kerk verwoest^{lxxxvii}, de oorlogslasten verveelvuldigden de reguliere dorpsuitgaven en ook de hongersnood en pestilencie van 1585-1587 eisten hun tol. Maar Tilburg bleef het lot bespaard van de Antwerpse Kempen, waar menig dorp tot tweederde en driekwart van zijn bevolking en landbouwareaal verloor.^{lxxxviii} Het is zelfs het overwegen waard of Tilburg tijdens de planmatige verwoesting van het noorden van Brabant in 1587 door de garnizoenen van Heusden en Geertruidenberg niet wegens de economische belangen doelbewust is ontzien.

Dijksterhuis signaleerde in zijn dissertatie over Tilburg dat de aantallen belastingplichtigen tussen 1575 en 1607 significant groeiden. "Daar het niet aan te nemen is, dat de bevolking in die harde oorlogstijden zeer is toegenomen, en we de zekerheid hebben, dat tal van meergegoeden deze onveilige streken verlaten hebben, moeten we tot de gevolgtrekking komen, dat velen, die vroeger niets betaalden, omdat zij als te arm beschouwd werden, nu ook werden aangeslagen."^{lxxxix} Aan het ongelooflijke moet echter geloof worden gehecht: een substantiële demografische groei in oorlogstijd, een verdubbeling tussen 1575 en 1590, gevolgd door een verdere groei met 20% tot 1607. Het is de enig mogelijke optie die past bij de economische expansie van de heerlijkheid.

Met name het naburige Oisterwijk werd vele malen zwaarder getroffen dan Tilburg^{xc}; door de stedelijke structuur van de dorpskern, die enkele honderden huizen telde, was deze vrijheid kwetsbaarder dan een uit verspreide herdgangen bestaand boerendorp als Tilburg. Bovendien was de legering van een Spaans garnizoen zowel materieel als commercieel bijzonder schadelijk: de rebellen hielden streng de hand aan de naleving van het handelsverbod op de Spaanse vijand, vooral als er militaire belangen in het spel waren.^{xci} Nader onderzoek moet uitwijzen of er een significante vluchtbeweging van Oisterwijk naar Tilburg heeft plaatsgevonden, zoals in een enkel geval nawijsbaar is.^{xcii} In elk geval schrompelde de Oisterwijkse productie dramatisch in. Het herstel van drie weefgetouwen in bedrijf in 1587 naar vijftien of zestien in 1614 en 1615 was marginaal, maar zette daarna snel door, zonder dat Oisterwijk het oude productiepotentieel terugkreeg.^{xciii}

De economische blokkade van Den Bosch dwong het platteland nieuwe wegen te zoeken om zichzelf te bevoorraden en de agrarische productie-overschotten op de markt te brengen. Door de stichting van week- en jaarmarkten ontstonden nieuwe commerciële centra, ten koste van Den Bosch, waarvan de burgers voortaan de dorpen opzochten om zaken te doen in plaats van andersom. Zo wordt onze stad een dorp, klaagden zij^{xciv}, en in 1604 vroegen zij (vergeefs) om verbod

van de jaarmarkten binnen zes mijl van de stad.^{xcv} Ook Tilburg werd met een markt octrooi begunstigd: in 1575 kreeg het dorp vergunning voor een zaterdagse weekmarkt en vier jaarmarkten.^{xcvi}

§ 4. Nieuwe grenzen, nieuwe wegen, nieuwe kansen

Door de sluiting van de Schelde en de doeltreffende blokkade van de Vlaamse zeehavens was Antwerpen gedegradeerd van handelsmetropool tot secundair commercieel centrum. Terzelfder tijd ontwikkelde Amsterdam zich in hoog tempo tot wereldstapelmarkt. De consequentie was, dat de goederenstromen niet meer waren georiënteerd op Antwerpen, maar op Amsterdam. De eertijds dominante verkeersroute Antwerpen-Keulen werd vervangen door die van Holland op Maasland, Luikerland en het Duitse Rijnland. Doordat Antwerpen nog lang een centrale transitomarkt bleef van Iberische en Ibero-Amerikaanse waren en de toegangspoort tot Spanje en koloniën, bleef ook de noord-zuidroute tussen die stad en de transitosteden Breda en 's-Hertogenbosch nog van groot regionaal en interregionaal belang. Tilburg was komen te liggen op een kruispunt van de belangrijkste handelswegen over land.

Tegen 1600 ontstond in het naburige Hilvarenbeek een sterke expeditie sector van voerlieden, die op en neer pendelden over de noord-zuid- en oost-westroutes, waarbij de eindhaltes Antwerpen, Breda en 's-Hertogenbosch tussenstations waren naar Spanje, terwijl de laatstgenoemde steden in principe goede binnenvaartverbindingen hadden met Holland. De economische isolatie van Den Bosch door de Maasblokkade noopte tot meer vervoer per as. Hilvarenbeekse voerlieden verzorgden bijvoorbeeld de aanvoer van de wol, soms samen met Tilburgse collegae, met wie compagnieschappen werden gesloten.^{xcvii} Op de verkeersroute Breda-Luik had voordien de sterke transportnijverheid van Neer- en Overpelt gedomineerd, die door werkloosheid en noordwaartse emigratie nagenoeg werd geliquideerd; de Peltenaars hadden de distributie van een belangrijk deel van de Weerter en andere lakens verzorgd en in het begin van de Opstand nog plannen gekoesterd om in hun dorp een lakenhal te bouwen.^{xcviii} Ook in Hilvarenbeek en Tilburg streken ondernemers uit de Limburgse Kempen neer.

De grenzen van de groei in het laatste kwart van de zestiende eeuw werden getrokken door de oorlog. De krijgshandelingen gingen zich concentreren langs de oost- en zuidgrenzen van de opstandige gewesten. Nadat 's-Hertogenbosch zich in 1579 aan het Spaanse gezag had onderworpen, werd de stad meermalen door de Maurits bestookt. De lakencentra Weert, Diest, Eindhoven en Hoogstraten werden Spaans in 1579-1582, de transitostad Breda in 1581. Den Bosch bleef gedurende een halve eeuw Spaans, Antwerpen was sinds 1585 definitief Spaans en Breda van de herovering in 1590 tot 1625 Staats.

Tilburg lag tussen de beide mogendheden in, die weliswaar niet in staat waren hun politieke macht over het platteland ten volle uit te oefenen, maar er wel met militaire dwang hun fiscale gezag wisten af te dwingen. Een van de gevolgen voor Tilburg was de onderwerping aan een wirwar van door beide partijen uitgevaardigde, elkaar snel opvolgende handels- en vervoersverboden met amendementen, moderaties, vrijstellingen en uitzonderingen, die niet altijd werden uitgevoerd en waarvan de naleving werd gecontroleerd door commiezen en hun "cherchers", door tollenaars en wachten, allen bijgestaan en zo nodig vervangen door niet altijd goed geïnformeerde en bovendien vaak partijdige of corrupte

soldaten uit de garnizoenen van Steenberg, Breda, 's-Hertogenbosch, Heusden, Geertruidenberg, Bergen op Zoom, Hoogstraten, Lier, Gennep. Als bescherming tegen deze willekeur kregen de Tilburgers op aanvraag vrijgeleiden om in elk geval hun landbouwproducten te mogen markten en de benodigde leeftocht in te kopen. De Spaanse sauvegarde van 1585 stond uitvoer van niet verboden goederen naar Holland toe, waaronder bereide en onbereide lakens.^{xcix} Van dezelfde aard was het Brusselse gedoogbesluit van 1592 (bevestigd in 1604) om de Bosschenaars toe te staan koopmanschappen en de eigen manufacturen over Hollands en Zeeuws gebied naar Antwerpen te brengen.^c De handelsblokkade van 's-Hertogenbosch door de opstandige provincies bleef intussen onverminderd sterk.

Ten gevolge van de tijdens de oorlog gegroeide economische afhankelijkheid van de zuidelijke gewesten van het opstandige Noorden was de Spaanse douanepolitiek wat het land- en binnenvaartverkeer betreft coulanter dan de Hollandse. Antwerpen en 's-Hertogenbosch waren derhalve voor Tilburgers relatief goed bereikbaar, mits er geen passage over 'Hollandse' bodem plaatsvond. Maar de transitofunctie van Den Bosch was door de Maasblokkade ernstig gehandicapt. Als poort naar de Hollandse markt bleef zodoende Breda over. En inderdaad, in 1605 werd het vervoer van wol en lakens tussen Tilburg en Breda licentvrij verklaard.

1605 was een moeilijk handelsjaar. In maart 1604 waren de licenten op het platteland verhoogd, terwijl de toevoer naar 's-Hertogenbosch bleef afgesloten.^{ci} In Tilburg was minstens sinds 1604 een wachtpost gevestigd van het Bredase licentkantoor^{cii}; meer dan voorheen werd het vervoer op het platteland gecontroleerd door een regulier netwerk van douaneambtenaren. Maurits verbood in februari 1605 nadrukkelijk alle verkeer zonder paspoort met het onder de vijand ressorterende platteland.^{ciii}

Deze restrictieve maatregelen moeten in Breda voelbaar zijn geweest, want nog in 1605 richtten de lakenkopers van die stad zich tot de Staten-Generaal: voor het vervoer van de wol naar Tilburg en van de lakens naar de volmolen en daarna naar de stad verlangden zij licentvrijstelling, zij lieten de lakens immers maken van de wol van hun eigen schapen. Hoewel de Staten van Holland, althans enkele Hollandse steden tegensputterden, "alsoo de intentie vande voornaemde heeren Staten nyet en is de parochie van Tilborch oft eenige andere in Brabant onder den viant sittende in zulcker manieren te beneficiëren", werd de vrijstelling voor een jaar toegestaan.^{civ} Volgens een bericht uit 1624 bestond de regeling toen al twintig of dertig jaar, zodat hij dus lijkt te zijn gecontinueerd, zelfs na de herinvoering van de oorlogstarieven bij de hervatting van de krijgshandelingen in 1621.^{cv}

De sinds 1605 genoten vrijstelling van vijandelijk licent voor Tilburgse lakens gold ook voor de imposten, zo betoogden althans in 1617 de Bredase lakenkopers. Hun stad was namelijk door aansluiting bij de Unie van Utrecht in 1579 fiscaal gelijkberechtigd met de andere aangesloten steden, maar had deze rechten verloren tijdens de Spaanse heerschappij van 1581-1590. De terugkeer in de Unie had evenwel niet geleid tot het herstel van de voordelige positie van weleer. Met een beroep op haar *jus postliminii*, te weten het recht op hernieuwde toelating tot de Staten-Generaal^{cvi}, lukte het de Bredanaars na lang aandringen in 1621 om 'hun' lakens te doen schrappen van de oude impostlijst, waarop zij werden gelijkgesteld met Bossche, Tilburgse en Weerter lakens, "die buyten de Unie syn", en vrijdom van impost te krijgen in generaliteitssteden.^{cvii} Het verzet van de Hollanders werd pas gebroken, nadat er in Breda een speciale registratie was opgezet, bedoeld om een onderscheid te maken tussen de Herentalse, Bossche en Weerter lakens, die

wel, en de Bredase (= Tilburgse), die niet in aanmerking kwamen voor de vrijstelling.^{cviii}

De kleine stad Breda borg in die periode binnen haar muren een grote lakenhandelssector, waarbij ook de appretise gedijde. Dat wordt geïllustreerd door de vestiging van twee grote lakenververijen, de eerste in 1611.^{cix}

De Tilburgse lakenindustrie kwam op voor de eeuwwisseling, gedurende de moeilijke eerste decennia van de Opstand, die de ondergang voleindden van de al kwijnende Brabantse textielindustrie. Tilburg heeft, toen de vraag naar consumptie- en handelsgoederen weer toenam^{cx}, kunnen profiteren van het ontstane productiedeficit en bovendien een voorsprong kunnen nemen op de herstellende wolwerken van oude naburige lakencentra als Hoogstraten, Turnhout, Mol, Diest of Oisterwijk.

De oorlogsverschrikkingen hebben deze ontwikkeling niet kunnen fnuiken. Militair geweld, zoals in april 1580 de wraakactie in de vorm van een overval door tachtig Spaanse ruiters op de herdgang Heikant (een eeuw later de wijk met de meeste wolwevers), waarbij onder andere lakens van de getouwen werden gesneden^{cxii}, kon slechts een beperkt nadelig effect hebben. Tilburg had immers geen stedelijke structuur, met andere woorden was er weinig bedrijfskapitaal: geen grote ondernemers (geen grote werkplaatsen, geen volmolens, geen ververijen) en geen grote kooplieden (geen grote voorraden). De textielindustrie beperkte zich reeds toen (evenals na de oorlog tot aan de Franse tijd) voornamelijk tot de kleinschalige en primaire productie-onderdelen van spinnen, kaarden en weven. De appretise of bereiding vond meestal elders plaats. De handel was kleinschalig.

Handel was van levensbelang voor de nijverheid. Absoluut verbod op handelsverkeer met Breda, zoals de commandant van het kasteel van Tilburg in september 1580 uitvaardigde (Tilburgers mochten slechts "met ydele caeren, sonder te vueren eenighe waeren", naar Breda om proviand voor de bezetting te halen)^{cxii}, was uitzonderlijk, maar ook zonder dat werd reizen naar de steden Breda, Gorinchem, Dordrecht, Heusden, 's-Hertogenbosch, en ook naar Sint-Michiëlsgestel en Oisterwijk, waar volmolens stonden, ernstig belemmerd door militaire controle en willekeur van weerszijden.^{cxiii} Sauvegardes en belastingverlichtingen hielden wevers en voerlieden uiteindelijk aan het werk. De impostregeling voor Bredaas-Tilburgse lakens gaf juridisch enige zekerheid en vormde een opmaat tot de vrijstelling van licenten uit 1622, die tot aan de Bataafse tijd de concurrentiepositie en structuur van de Tilburgse lakenproductie bepaalde (hierna onder § 5).

§ 5. Afhankelijkheid en eigen initiatieven

De ontwikkeling van het Tilburgse laken is te volgen aan de handel. Bij de koninklijke licentmeester van Den Bosch werden in 1590-1595 enkele wollen lakens uit Oisterwijk aangegeven, maar ook eenentwintig stukken uit Tilburg^{cxiv}, bij de licentmeester van Gilze meldden zich in maart en april 1592 zes Tilburgers, elk met een wit laken op weg richting Eindhoven, Maaseik en Maastricht^{cxv}, en bij zijn Bredase collega werden in 1605 Tilburgse wollen stoffen aangegeven voor het transport *door* Tilburg.^{cxvi} De laatste aangifte vond vermoedelijk plaats bij de wachtpost van het licent. Een andere mijlpaal in de plaatselijke handelsgeschiedenis was de komst van een eigen (Spaans) licentkantoor^{cxvii},

uiterlijk in 1613, maar misschien al in 1609^{cxviii}, dat terstond de hoogste opbrengst na Den Bosch had. Het enige bewaard gebleven Tilburgse licentregister, uit december 1613, suggereert dat veel wolaanvoer naar Weert en Maastricht via Tilburg verliep; verfstoffen werden door Tilburgers geëxpedieerd naar Sint-Truiden en Lier.^{cxix}

De Tilburgse voerlieden verschenen op de baan. Het waren kleine handelaars en soms gingen de wevers zelf op pad. Zij vervoerden trouwens ook Weertse lakens (1593)^{cxx}, zoals een kleine eeuw later hun nakomelingen ook handelden in producten van de geduchte concurrent Verviers.^{cxxi} De voerlieden wisten door sluikhandel, vervalsing van vrachtbrieven en andere reisdocumenten, verstoppen van de lading, omkoping en varen bij nacht en ontij veel verkeers- en handelsbelemmeringen te omzeilen en hun bereidheid om financiële en persoonlijke risico's te nemen (het verspelen van kar, paard en lading plus een boete; mishandeling, afpersing, diefstal en detentie) is een aanwijzing voor de winstgevendheid van het smokkelen.^{cxxii} Tilburgse en Hilvarenbeekse voerlieden tartten in 1624 zelfs het Staatse leger door de Spaanse vijand te bevoorraden met leeftocht, waarom aanvoerder Maurits dreigde met represailles tegen de dorpen van herkomst.^{cxxiii}

Gedurende de eerste decennia van de zeventiende eeuw was de situatie in Tilburg als volgt. Van heinde en ver kwamen weefopdrachten, inzonderheid uit handelscentra als 's-Hertogenbosch en Breda en uit laken- en handels- of distributiecentra als Turnhout, Hoogstraten, Helmond, Baarle en Dessel. De opdrachtgevers leverden inlandse wol en ontvingen er lakens voor terug. Lakenkopers te Hoogstraten verklaarden in de zomer van 1623, dat zij 220 steen inlandse wol (1760 à 1980 pond, goed voor zeventien tot twintig lakens^{cxxiv}) hadden geleverd aan Tilburgers, een jaar later volgde een zending van 165 steen en 1 pond en op 5 juli 1624 laadde een lakenkoper twee karren met 200 steen wol op om naar twee "trappeniers" te Oisterwijk te sturen om te bereiden en er wollen lakens van te maken.^{cxv} Verschillende Hoogstratense kooplieden verklaarden in februari 1625, dat zij in wol handelden en lakens haalden uit Tilburg, Oisterwijk, 's-Hertogenbosch en Antwerpen.^{cxvi} Geweven werd in de dorpen, bereid in de steden. De Tilburgse industrie was deels commissionair.

Hoogstraten was echter maar een kleine klant. Uit een reeks Tilburgse paspoorten voor het vervoer van lakens naar vijandelijk (*in casu* Spaans) gebied, afgegeven gedurende tien maanden in de jaren 1631-1634, blijkt dat van de ongeveer 16.000 el 47% naar Antwerpen ging, 33% naar Turnhout en 10% naar Breda.^{cxvii}

Tegenover de zuidelijke oriëntatie stond die op Holland, via Heusden, Geertruidenberg, maar allereerst Breda (althans onder Staats regime). Met Tilburg ontstond de klassieke arbeidsdeling van stedelijk marktcentrum en ruraal productiegebied met goedkope arbeidskrachten. De opname van het Tilburgse laken als Vlaams laken uit Breda op de licentlijsten van 1580-1583 getuigt daarvan. Dat de sterke band tussen beide plaatsen beklijfde, blijkt uit het bericht van rond 1620, dat de tweendertig Bredase lakenkopers "meest haer laeckenen doen reeden tot Tilburch ende elders onder het gebiedt van onsse vijaenden, (...) die sulcx als Bredasche laeckenen ende van Bredasche wolle gemaect inde selve stadt gebracht werden."^{cxviii}

Tilburg was door de licentvrijstelling uit 1605 gebonden aan het Bredase kapitaal. Daaraan kwam een einde door de opheffing van de licenten tijdens het

Bestand. De hervatting van de oorlog in 1621 bracht terstond, nog in april^{cxxxix}, de herinvoering van het oorlogstarief voor konvooi- en licentlasten op het Tilburgse laken, wat neerkwam op een verhoging van *f* 2:10:0 tot *f* 5:12:0 per stuk, terwijl de invoer van Engelse lakens, mits onbereid, geheel vrij was en bleef.^{cxxx} In de zomer en het najaar volgden een handelsverbod tussen het platteland en de vijandelijke steden, alsook een tijdelijke sluiting van de Maas.^{cxxx} Ten slotte werd in september 1621 een verhoging ingevoerd op de import van vreemde lakens, met name bedoeld om de goedkopere wollen stoffen uit de Zuidelijke Nederlanden te weren.^{cxxxii}

De sinds 1617 woedende diplomatieke strijd tussen Breda en Holland om gelijke impostrechten werd in 1621 ten gunste van de stad beslecht, maar bracht een ingewikkeld, aan de licentlasten gekoppeld controlestelsel om te verhinderen dat lakens uit met name Weert en Herentals zouden meeprofiteren van de gelijkstelling. Er waren echter meer belangen. De lakenindustrieën van Hondschoote, Armentières, Brugge en Rijsel hadden zich hersteld, maar door de hervatte handelseconomische oorlog was de invoer van alle textiel uit de Zuidelijke Nederlanden duur geworden^{cxxxiii}, was het Noorden afgesneden van de invoer van Spaanse wol en het Zuiden van die van Pommerse wol.^{cxxxiv} De Hollandse veredelingsindustrie was er intussen veel aan gelegen om de aanvoer van witte, rauwe lakens — halffabrikaten voor ververijen, kalenderijen en andere bedrijven — veilig te stellen en te bevorderen. De knoop werd doorgehakt in mei 1622, toen Tilburg ontheffing op de licenten voor grondstoffen en lakens ontving^{cxxxv}, waarmee wat Breda betreft de vooroorlogse traditie, die misschien al sinds de jaren negentig had bestaan, werd hersteld. Tilburg, gelegen in een aan diarchie onderhevige regio, werd zodoende textieleconomisch geannexeerd bij de Republiek. Doordat nu het fiscale brandpunt was verschoven van Breda naar Tilburg, waren de commerciële mogelijkheden voor het lakendorp aanmerkelijk verruimd. Onverlet bleef de verplichting om de lakens uitsluitend via Breda of Nijmegen (en sinds 1625 Geertruidenberg, 's-Hertogenbosch, Gorinchem of Nijmegen) uit te voeren naar Holland en in een van die plaatsen van een speciaal lood te laten voorzien.^{cxxxvi}

Niet zonder tegenwerking van de Leidse concurrentie^{cxxxvii} en door de lakenkopers en -ververs van Amsterdam uit welbegrepen eigenbelang gesteund wist Tilburg de concessie herhaaldelijk verlengd te krijgen, tot hij in 1687 definitief werd. Zodoende kon het dorp ten volle meeprofiteren van het totale handelsverbod met Luik in 1625-1627, waardoor weliswaar 's-Hertogenbosch als transitohaven ernstig werd geschaad, maar de Vervierse, Luikse en Eupense lakens evenmin als die uit Rijnlandse productiecentra als Goch en Kalkar nog konden worden ingevoerd, tot tevredenheid van de Hollandse producenten.^{cxxxviii}

Dat Holland de Tilburgse lakennijverheid ontzag, heeft niet geleid tot een eenzijdige oriëntatie op Amsterdam. Door de handelsoorlog werden de Hollanders kort na het Bestand buitengesloten van de mediterrane handel, terwijl daarentegen de directe commerciële contacten tussen Antwerpen en de Iberische havens werden versterkt.^{cxxxix} De stad aan de geblokkeerde Schelde is daardoor een aantrekkelijk Tilburgs handelscontact gebleven, als markt voor grondstoffen en voor eindproducten.

's-Hertogenbosch, van ouds de economische grootmacht in de regio, was commercieel sterk achtergebleven tijdens de opkomst van Tilburg als lakencentrum, maar gedurende de wapenstilstand ontwikkelde zich in hoog tempo een intensieve handelsrelatie tussen beide plaatsen. Hoewel na de sluiting van de

Schelde in 1585 een herorintatie van 's-Hertogenbosch op Amsterdam^{cxl} in de rede lag, weerhield de tot aan 1609 gehandhaafde, draconische Hollandse blokkade de stad daarvan. De ondertekening van de *trèves* betekende dan ook een ware verlossing voor zaken- en neringdoend Den Bosch. De oorlogstarieven werden een half jaar later, in oktober, afgeschaft en de blokkades van de Maas en de Vlaamse kust werden opgeheven, niet die van de Schelde.

Bossche kooplieden begonnen na 1610 grote hoeveelheden wol te leveren^{cxli}, vooral in Tilburg, maar ook in de traditionele Kempense lakencentra Oisterwijk^{cxlii}, Diest, Turnhout en Hoogstraten, waarmee al oudere contacten bestonden.^{cxliii} De Bosschenaars ontwikkelden zich vervolgens tot de belangrijkste leveranciers van Spaanse wol in Tilburg. De oude commissierelatie met Breda lijkt onderwijl in stand te zijn gebleven.^{cxliiv}

De wolweverij van 's-Hertogenbosch had de hele zestiende eeuw te kampen gehad met de concurrentie van Engelse en inlandse (Weerter en Oisterwijkse) lakens. De oorlogspauze van 1609-1621 bracht geen herstel voor de stedelijke weverij, maar wel raakte de stad in de ban van het Tilburgse laken, dat werkgelegenheid bracht voor ververs, droogscheeders en kooplieden.

De ververij ging over op de moderne, uit Zuid- en Midden-Amerika en India ingevoerde grondstoffen. De lakenkopers, geprest door de veeleisende (Hollandse) markt, verlangden in 1613 van de ververs een betere kwaliteitscontrole — verven op staal —, wat na hardnekkig verzet in 1617 werd ingewilligd. In de toen opgestelde staalmeesterskaart werden de stoffen naar herkomst en kwaliteit onderscheiden in Tilburgse, Breese, Stramproyse, Bossche, Geldropse, Engelse en Limburgse (= Eupense) lakens, en kwinken (voerlakens uit Weert).^{cxlv} Opnieuw was het Tilburgse laken op de kaart gezet.

De oudste Tilburgse boedelrekeningen met informatie over de lakenweverij (1598-1625) bevestigen dat de stoffen meestal elders werden bereid en altijd buiten het dorp gevold en geverfd. Eenzelfde beeld doemt op uit de rekeningen van het weeshuis en het Geefhuis in Den Bosch, waar na 1603 aanvankelijk vooral Weerter en Hornse lakens werden ingekocht en in mindere mate Oisterwijkse en Tilburgse; al deze stoffen werden in de stad bereid en geverfd.^{cxlvi}

Dat wil niet zeggen dat het Tilburgse lakenbedrijf zich strikt tot het weven beperkte. Tilburgse lakenmakers en -kopers maakten gebruik van oude industriële en commerciële infrastructuren door te laten vollen in de landen van Hoogstraten en Luik (waarschijnlijk de Limburgse Kempen)^{cxlvii} en weefopdrachten uit de oude lakencentra aan te nemen, waarna in die plaatsen de appretise plaatsvond. Binnen deze structuren gingen zij bovendien een actieve rol spelen. Behalve de volmulders waren de droogscheeders-winkeliers van Tilburgse herkomst van belang. Een Bredaas rapport uit 1646 telde tweentwintig lakenkopers in zeven baroniedorpen, al dan niet voorzien van lakenramen en -persen, van wie er tien kunnen worden geïdentificeerd als van Tilburgse komaf, terwijl van vier anderen wordt gezegd: "heeft sijne wevers ende bereijders tot Tilborch".^{cxlviii} Ook in Hoogstraten, Breda, Turnhout en Mol vestigden zich Tilburgse winkeliers. Zij waren bruggenhoofden voor de goederendistributie, te vergelijken met de factours of makelaars in de grote Hollandse en zuid-Brabantse steden.

Sterke signalen van een opwaartse conjunctuurontwikkeling van het wolproductiebedrijf gaven de nieuwe volmolens sinds 1599. Tot dusver had men in de meierij van Den Bosch de beschikking gehad over de in de jaren vijftig heropgerichte watervolmolen te Halder (Nieuw-Herlaar onder Sint-Michielsgestel)

en de volmolen van Oisterwijk (gezien in 1563)^{cxlix}, die de oorlogsverwoestingen van de jaren tachtig niet overleefde. Minstens sinds 1560 werden in Halder lakens gevold uit Den Bosch, Tilburg, Oisterwijk, Dongen en Breda. Hoewel de opbrengsten daarna terugliepen, werd er in 1571-1572 een tweede volrad gebouwd.^{cl} In 1565 werden ook in de molen te Eindhoven Tilburgse lakens gevold.^{cli}

De golf van nieuwe volmolens werd aangevoerd door Moergestel (1599) en Heukelom (1602) in de onmiddellijke omgeving van Tilburg, een te Woensel (1602), twee te Sint-Oedenrode (1606, 1611), een te Breda (1612), een te 's-Hertogenbosch (1616), een te Oisterwijk (uiterlijk in 1617 heropgericht), een te Gennep (1621) en een te Opwetten (1623).^{clii} Tilburgers kregen een grote greep op deze tak van de appretise door eerst te Rotterdam en vervolgens in Sint-Michielsgestel, Moergestel, Heukelom, Oisterwijk, Woensel, Sint-Oedenrode, Hoogstraten, het land van Luik en Breda volmolens te pachten en te kopen^{cliii}, en door daarheen speciale transportdiensten te organiseren.

Uiteindelijk verzezen ook in Tilburg twee volmolens. De heer, wiens vader en voorganger al in de jaren tien een volmolen in Den Bosch had opgericht, liet in 1652 in Tilburg een windvolmolen bouwen, die ongeveer een eeuw werkte.^{cliv} Een tweede vollerij (een watermolen) fungeerde slechts van de bouw in 1659 tot de brand in 1670.^{clv} In Goirle, dat samen met Tilburg een eninge vormde, werd uiterlijk in 1652 aan de watermolen een volrad gebouwd.^{clvi} Blijkens de boedelrekeningen werden de meeste lakens elders gevold. In 1621-1625 haalde de voller van Woensel minstens eens per week zes tot dertien halve lakens op in Tilburg (soms kwam hij met twee karren); de Tilburgers waren vrijwel (99%) zijn enige klanten.^{clvii}

Tilburg was een dorp, had geen ambachtsgilde met reglementen, geen lakenhallen op eigen gebied of in handelssteden^{clviii}, geen keurzegels of loden, — maar toch traden de lakenkopers af en toe gezamenlijk op. In 1625 zochten veertien van hen tevergeefs een Bossche lakenverver aan zich in Tilburg te vestigen. Een tweede poging volgde eind 1626 en pas de derde, in 1629 of 1630, leidde tot een bestendige ververij. Het bedrijf werd rond 1655 naar Goirle verplaatst en tegen 1710 opgeheven.^{clix} Het was altijd in de schaduw blijven staan van de grote ververijen in Rotterdam, 's-Hertogenbosch en Breda. De ververij was een voorbeeld van het streven om een eigen, op stedelijke leest geschoeide lakenveredelingsindustrie op te zetten, bevoorreed door de concessie uit 1622, die daar gezien de Hollandse belangen beslist niet voor was bedoeld.

Tilburgse kramers en voerlieden frequenteerden in de wijde omgeving de week- en jaarmarkten, waar zij veel ellengoed sleten. Hun stoffen waren niet alleen gevold en geverfd, maar ook geschoren en geperst. Dat wijst op een zekere appretisenijverheid in het eigen dorp. Toch waren droogscheerdersscharen, scheerbanken en persen in boedelbeschrijvingen zeldzaam; lakenramen worden in Tilburg niet gezien.

De primaire productie vond plaats in het eigen dorp, het vollen, de lakenbereiding en de makelaardij meestal elders. Wel speelden Tilburgers een belangrijke rol in detailhandel en vervoer. In het productieproces viel het meeste te verdienen in de veredelingssector: verven, droogscheren en persen. Maar deze kapitaalintensieve sector, nauw verbonden met de groothandel, bleef onderontwikkeld en goeddeels in handen van kooplieden in de grote steden.

In de jaren 1620, ongeveer tegelijk als in Leiden, stapte Tilburg over op de Spaanse wol.^{clx} Deze overtrof in kwaliteit verre de inlandse, Kempense variant^{clxi}, waarvan grovere lakens werden vervaardigd. Voor de betere soorten wollen lakens was tot dusver Engelse wol gebruikt, maar door de oorlog was de toevoer daarvan onregelmatig geworden en vaak gestagneerd. Belangrijker was, dat de kwaliteit van de Engelse wol was achteruitgegaan.^{clxii} Van de langharige wol van de Spaanse merino's werden voortaan de gewilde fijne lakens gemaakt, die menigmaal Spaanse lakens werden genoemd.

De aanvoer van Spaanse wol naar en via Holland was aanvankelijk gecompliceerd. In Spanje was het zwaartepunt van de wolexport in de jaren twintig komen te liggen in Sevilla, waar Vlaamse handelsfirma's (vooral Antwerpse, waarvan sommigen met Bossche participanten^{clxiii}) de dienst uitmaakten^{clxiv} en vanwaar de wol werd doorgevoerd naar Antwerpen. Na het aflopen van het bestand ging Spanje terstond over tot een effectieve boycot van de Hollandse koopvaart in het Middellandse-Zeegebied, waardoor de aanvoer van Spaanse wol stagneerde, die vervolgens via Frankrijk werd geëxporteerd. Anderzijds blokkeerden de rebellen de Vlaamse havens, inclusief Duinkerke^{clxv}, zodat de wol Tilburg slechts kon bereiken door smokkel en via lange omwegen over land. Het uitbreken van de Spaans-Franse oorlog in 1635 leidde er toe dat de Spaanse wol voortaan goedkoper was in Engeland en de Republiek dan in Frankrijk of Vlaanderen.^{clxvi} Leiden heeft er van geprofiteerd, Tilburg en 's-Hertogenbosch hebben moeten overschakelen van Antwerpen (en Duinkerke) op Holland. Invoer uit Holland was voortaan het voordeligst. De ingezetenen van Tilburg gaven trouwens al begin 1634 aan dat zij Spaanse wol uit Holland betrokken^{clxvii}, terwijl een wolkoper in het Spaanse Breda met Tilburgse klanten in die tijd zijn wol uit Sevilla via Dover moest aanvoeren.^{clxviii}

De doorbraak van de Spaanse wol ging in Leiden van 1635 tot 1638 gepaard aan een verviervoudiging van de productie van fijne lakens. Er was een markt voor, die deels was gecreëerd door de Hollandse handelspolitiek sinds 1621: door een zware belasting op de (her)uitvoer van Pommerse, Duitse en inlandse wol was deze van de Spaans-Nederlandse markt geëlimineerd^{clxix}, wat ook voor Tilburg gunstig was. Productiecijfers van Tilburg zijn niet bekend, maar in 1638 zouden er driehonderd wolgetouwen hebben gewerkt, goed voor jaarlijks 4500 tot 5100 lakens (zie § 6).

Tilburg werd met Spaanse wol bevoorrad door Bossche, Bredase en Hollandse leveranciers. Als wolhandelaars bleven de Bosschenaars op de Tilburgse markt tot 1690 dominant aanwezig.^{clxx} Hoewel de geleverde wol in lakens kon worden betaald en veel van de Tilburgse lakens via Den Bosch naar Holland werden verhandeld, dreven de Bossche kooplieden geen commissiehandel. Anders was dat voorheen met de Bredase collega's en vervolgens met de Hollanders, die sinds de jaren veertig met een steeds grotere regelmaat op de Tilburgse markt worden gezien. Het Tilburgse lakenbedrijf ontwikkelde zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel tot een aan Amsterdamse, Rotterdamse en Leidse kooplieden dienstbare commissie-industrie.

De jaren dertig gelden voor de Hollandse lakenindustrie als het cesuurdecennium, waarin werd overgegaan op fijne lakens van Spaanse wol en het lakenbedrijf grondig werd gereorganiseerd: voortaan werd het productieproces beheerst door de kapitaalkrachtige koopman-reders, die de massavraag van de markt aankonden. Een aantal drapeniers bleef fungeren als kleinhandelaars, maar velen verloren ten opzichte van de grossiers en reders hun zelfstandigheid.^{clxxi} Ook

in Tilburg was die ontwikkeling te zien. Zoals weleer de kooplieden van Antwerpen, Turnhout, Hoogstraten en Breda leverden voortaan die van Amsterdam, Rotterdam en Leiden aan de lakenmakers van Tilburg wol om daarvan lakens te maken. Nieuw was na 1640 de proletarisering van de zelfstandige wevers, die als "reijers" (loonwevers) voor Tilburgse kooplieden werkten^{clxxii} of weefden op een 'buitenetouw', eigendom van een Hollandse lakenreder.^{clxxiii} De op de buitenetouwen geweven lakens werden doorgestuurd naar vollers, droogscheerders, ververs en persers in de Hollandse steden. De regionale arbeidsdeling tussen primaire productie en veredeling, zoals die *ab ovo* in Brabant had bestaan tussen platteland (lage-lonenregio's) en steden, kreeg een nieuwe, interregionale (en voor zover er Antwerpenaren bij betrokken waren internationale) dimensie.

De weverij gedijde daarbij. De Hollandse kooplieden hadden toegang tot en in hoge mate controle over de immense internationale markten. Een nieuw, Amsterdams fenomeen was de massahandel in hoogwaardige goederen. Van Rusland tot in Zuid-Amerika werden Tilburgse lakens verkocht, zij het als Hollandse of Leidse.^{clxxiv} Dat leidde tot een bijna onverzadigbare vraag.

§ 6. Verloop

Er bestaan over de Tilburgse lakennijverheid in de zeventiende eeuw weinig of geen kwantificeerbare gegevens, maar de stormachtige bevolkingsgroei, die alleen op conto van de industriële bedrijvigheid kan worden geschreven, laat tot een even opmerkelijke productietoename van lakens besluiten. De ontvolking met meer dan 20% tijdens de pestepidemie van 1624-1625 werd in acht jaar meer dan gecompenseerd.^{clxxv} Daarna groeide de bevolking tot in 1648-1657 met 34%, in het daaropvolgende decennium met nog eens 25%.^{clxxvi} Aangenomen dat Tilburg in 1638, toen er driehonderd lakengetouwen in bedrijf waren^{clxxvii}, 6000 inwoners had^{clxxviii}, waren er in 1648-1657 200 en in 1658-1667 355 nieuwe huishoudens. Als een op de vier nieuwkomers rechtstreeks aan het getouw was tewerkgesteld (er waren ook spinners, kaarders en andere specialisten nodig^{clxxix}), zouden er in genoemde decennia respectievelijk ongeveer 350 en 439 lakengetouwen in Tilburg hebben gewerkt. Tegen een gemiddelde jaarproductie per getouw van zestien lakens zou dat neerkomen op 4800 lakens in 1638 en in de genoemde decennia 5600 en 7024. Van Gulp schatte op basis van belastingregisters de jaarproductie in de periode 1660-1675 op 5000 à 5800.^{clxxx}

De waarde van deze productiecijfers krijgt een ander reliëf bij vergelijking. De maximale jaarproductie van Nieuwkerke, Mechelen en Diest bedroeg rond 1550 (gemeten in Tilburgse lakens van 32 el) 7800, 2200 en 1600 lakens^{clxxxi}, in Oisterwijk was dat voor de oorlog meer dan 5200^{clxxxii}, Weert maakte in een jaar rond 1608 6861 lakens (in Tilburgse maat: 5575)^{clxxxiii}, Verviers in 1612 6000^{clxxxiv} en Leiden weefde in 1654 met 14.000 arbeidskrachten 21.547 fijne lakens.^{clxxxv} Tilburg was rond 1660 na Leiden het grootste productiecentrum in de Republiek en werd daarbuiten misschien alleen geëvenaard door Verviers, dat rond 1638 eveneens was overgegaan op Spaanse wol en nog een slag goedkoper produceerde dan Tilburg.^{clxxxvi}

In het laatste kwart van de zestiende eeuw, vermoedelijk tijdens de laatste vijftien jaar, had de Tilburgse lakenindustrie gestalte gekregen. De nabijheid van het

lakenproductie- en -handelscentrum Oisterwijk zal ongetwijfeld van oudsher werk hebben verschaft aan thuiswevende Tilburgse boeren, zoals dat later ook voor Haaren wordt gezien.^{clxxxvii} Ontstaan als huisnijverheid van bijverdienende boeren ontwikkelde de productie zich onder het gelukkige gesternte van de economische heropleving en het ongelukkige van een door oorlogshandelingen en handelsprotectionistische maatregelen kil klimaat snel tot een nog niet solide, maar wel al bestendig middel van bestaan. De verwoestende uitwerking die de oorlog in andere delen van Brabant had gehad op de lakenproductie, mondde uit in een gat in de markt, dat door de toenemende consumentenbehoeften (want in de landbouw was het herstel groot en nam de koopkracht aanzienlijk toe) gapend werd. In dat gat stapte Tilburg, dat structureel minder zwaar door de oorlog was gehavend dan menig Brabants lakencentrum. De productie van saaien en later Spaanse lakens sloot nauw aan bij de marktbehoeften. Er kwamen echter maar weinig directe contacten met de consumenten tot stand: de lakennijverheid was in Tilburg in zoverre eendimensionaal, dat de meer kapitaalintensieve, nauw aan de handel verbonden eindbewerkingen over het algemeen elders plaatsvonden.

In de volgende kwart eeuw groeide Tilburg uit tot een geduchte concurrentiefactor, waartegen allereerst de stedelijke wolwerken van Breda en Den Bosch, zelf door de economische conjunctuur en de oorlog verzwakt, het moesten afleggen, juist in de periode dat ook voor hen een heropleving in het verschiet leek. Handelspolitiek gezien begon de victorie bij Breda, waar de kooplieden, ongetwijfeld tot afschuw van de plaatselijke wolwevers, in 1605 vrijstelling van het oorlogslicent voor Tilburgs laken en de grondstoffen verwierven. De luwte van de tijdelijke vrede van 1609-1621 zorgde voor een krachtig economisch herstel van zowel het platteland als de steden in het noorden van Brabant.

Aan deze zorgeloze situatie kwam een einde, zodra de oorlog in alle hevigheid werd hervat. Tilburg kwam aan de frontlinie te liggen (vooral de belegeringen van Breda in 1624-1625 en Den Bosch in 1629) en producenten en handelaars manoeuvreerden met evenveel prudentie als stoutmoedigheid tussen de lang niet altijd duidelijk te lokaliseren Scylla en Charybdis van de strijdende partijen. Hoewel de entree naar Holland werd vereenvoudigd door de reductie van Den Bosch in 1629, verergerde de toestand op het platteland door de nieuwe retorsiemaatregelen, waarmee de Spaanse en Staatse autoriteiten tegen elkaar opboden. Zo stonden de Staten-Generaal wel invoer op binnenlandse paspoorten van Tilburgse lakens toe, maar geen uitvoer naar Antwerpen of het Spaanse Breda, en de aartshertogen beschikten *mutatis mutandis*. Beide partijen hadden hun licent- en tolkantoren; als de Staatse in Breda en Den Bosch zetelden, dan zaten de Spaanse in Ginneken en Vught, terwijl de vijandelijke collega-tollenaars ook vreedzaam coëxisterend naast elkaar konden wonen, zoals in Hilvarenbeek.^{clxxxviii} Wel was gunstig voor Tilburg, dat door de Hollandse handelspolitiek de herstelontwikkeling van de Spaans-Nederlandse lakenindustrie werd afgebroken.

Dwars tegen de stroom in groeide, gemeten aan de demografische ontwikkeling, de Tilburgse lakenproductie juist in de zwartste oorlogsperioden significant. Want al met al was Tilburg riant gelegen tussen Antwerpen en Amsterdam: de eerste stad verschaft de Spaanse wol, de tweede de hele wereld als cliënt (en na 1635 ook de Spaanse wol). Vooral de toegang tot de massamarkt via Amsterdam was van vormende betekenis voor het textielbedrijf.

De staatkundige ontknoping kwam met de vrede in 1648; voortaan behoorde Tilburg *de jure* tot de Republiek. Handelsfiscaal kwam de kentering in 1651 met de invoering van de definitieve tarieflijst van vredeslicenten door de Staten-Generaal.

Maar de bij de vredehandel beklonken, nieuwe staatkundige grens bracht nieuw ongerief, zoals de dismembratie van Brabant (waardoor het verkeer tussen de gescheiden delen van het aloude hertogdom met douanerechten werd belast) en een protectionistische handelspolitiek van Brussel, die het Tilburgse laken trof.^{clxxxix} Hun successen met de konvooien en licenten indachtig keerden de Tilburgers zich fel tegen de belasting van het grensverkeer tussen Staats- en Spaans-Brabant en tegen de in 1650 opgedrongen status van generaliteits-Brabant als buitenlands gebied binnen de Republiek, waardoor de handel werd belast met het dure buitenlandse paspoort. Terwijl het hele gebied van de huidige provincie Noord-Brabant, van Bergen op Zoom tot Grave, zich schaarde achter Tilburg — tot de Bataafse tijd een uniek samenwerkingsverband — liet een Tilburgse lakenreder-koopman de tollenaars van Turnhout, Baarle-Hertog en Oisterwijk arresteren en vervolgen, waarna hij als ware katvanger werd gedetineerd op het Antwerpse Steen.^{cx} Het baatte niet. De uiterste concessie van de Noord-Brabantse landtol was de korting van de tarra en het vuil op het wolgewicht, welke gunst later meermalen werd betwist en ingetrokken.^{cxci}

De neergang van de plaatselijke middenstand was toen al begonnen. De opbrengsten van het licentkantoor vielen terug van gemiddeld *f* 2600 in de jaren 1650 tot *f* 1015 in de jaren 1660 (en tot enkele honderden guldens nadien) — een daling met 61% die geenszins spoorde met het slinken van de Bossche inkomsten met 7,4% en het groeien van de Bredase met 15,5%^{cxcii}, maar evenmin een weerslag was van de ontwikkeling van de productiecijfers. Onder druk van het stedelijke en vooral Hollandse kapitaal kromp gedurende een periode van productiviteitsgroei de handelsomzet van Tilburg. De tanende kracht van het plaatselijke kapitaal had ook gevolgen voor de productieverhoudingen. In 1651-1661 vertrokken tientallen droogscheerders naar Duitsland — een aanwijzing voor een crisis in de appretisese sector — en in 1662 waren negenentwintig lakenmakers en -handelaars insolvent.^{cxci} Grote tegenslagen waren de pest van 1666-1669, die Tilburg in een commerciële quarantaine dwong^{cxci}, en de plundering door de Fransen daags na de jaarmarkt in juni 1672, die een schade opleverde van *f* 180.000.^{cxv} De productiesector was eendimensionaal geworden: in 1665 telde men op honderdvijfendertig meester-wolwevers slechts zeven zelfstandige droogscheerders.^{cxvi}

Tussen 1575 en 1650 is er veel werkgelegenheid ontstaan in de Tilburgse textiel. De lakenmakerij was door de talrijke deelhandelingen bijzonder complex en arbeidsintensief, wat wordt gespiegeld in de vele beroepsgroepen van ploters, spoelers, wolkammers, spinsters, schrobbelaars, kaarders, wevers, nopsters, vollers, drogers, ruwers, ververs, rekkers, droogscheerders, stopsters, persers en negocianten. Olieslagers, lijstenververs, kammen-, riet- en kaardenmakers leverden grondstoffen, werktuigen en aanvullende diensten, en zo lang er nog inlandse wol werd gebruikt (tot diep in de zeventiende eeuw) konden plaatselijke schapenhouders hun scheerwol bij de lakenmakers kwijt. De handelaars onderscheidden zich in voerlieden (vaak zelf ook koopman), woldetaillisten, lakenreders, uitsnijders (lakenwinkeliers-detaillisten), marktkooplieden, ventjagers en makelaars. Er werd zowel in commissie als in eigen beheer geproduceerd. Grossiers kende men in Tilburg niet, die woonden in Antwerpen, Rotterdam, Leiden en Amsterdam. In Tilburg werd maar weinig verdiend. Er woonden voornamelijk spinsters en wevers. De lijst van Tilburgse kapitalisten uit 1665 maakt een miserabele indruk.^{cxvii}

NOTEN

Gebruikte afkortingen: f = foliozijde, N = notarieel archief, R = rechterlijk archief, v = verso

- i.B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* (Tilburg, 1899) 121.
- ii.P.C. Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestaad* (Tilburg, 1955) 125.
- iii.P.C. Boeren, *Het hart van Brabant. Schets eener economische geschiedenis van Tilburg, uitgegeven bij gelegenheid van het honderd-jarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Tilburg en omgeving 1842 – 11 October 1942* (Tilburg, 1942) 20.
- iv.Z.W. Sneller, "De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17e en 18e eeuw", *De Economist*, LXXVII (1928) 692.
- v.N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch, z.j.) 374.
- vi.L. Noordegraaf, "Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden", in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. VI (Haarlem, 1979) 16. H. Soly en A.K.L. Thys [moet zijn: Thijs], "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden", in idem, 39. L.J.A. van de Laar, "De bevolking van 's-Hertogenbosch ca. 1550. Een demografische en economische verkenning", *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 68. B. Blondé, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500-1550* (Tilburg, 1987) 100, 101. A.C.M. Kappelhof, "Volmolens in oostelijk Noord-Brabant", *Industriële archeologie*, VII (1987) 155.
- vii.M. de Bruijn, "Groeien aan de grens. De afzet van Tilburgse wollen stoffen en de scheiding tussen Noord en Zuid", in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg, 1992) 104, 106.
- viii.L. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", *De kleine Meijerij*, LI (2000). L. Adriaenssen, "De plaats van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap", *Textielhistorische bijdragen*, XLI (2001).
- ix.Oss: J. Cunen, *Geschiedenis van Oss. Met inventaris van de gemeente-archieven* (Oss, 1932) 30, 63. Eindhoven: J. Melssen, "De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570", in: N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1550* (Eindhoven, 1994) 97-100. Helmond: W.A.J.M. Harkx, *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen. De grondslag van de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg, 1967) 1-4, 12-14. 's-Hertogenbosch: Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch*, 352-374.
- x.Van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch*, 357. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 40.
- xi.F.F.X. Cerutti en F.A. Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (3 dln.; Utrecht-Bussum-Zutphen, 1956-1990) II, nrs. 542, 797, 805; III, 860. F.F.X. Cerutti, D. van Diepen, C.H. Edelman e.a., *Geschiedenis van Breda*, dl. I (Tilburg, 1952) 223-225.
- xii.Melssen, "De geschiedenis van Eindhoven", 98.
- xiii.A.M. Frenken, *Helmond in het verleden* (2 dln.; Helmond, 1928-1929) II, 21-23.
- xiv.A.C.M. Kappelhof, "Enige aspecten van de produktie, handel en consumptie in wollen en linnen stoffen in Den Bosch (1435-1650)", *Textielhistorische bijdragen*, XXVI (1986) 12.
- xv.J.F. Niermeyer en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis van het Beneden-Maasgebied* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1968-1997), passim.
- xvi.W.S. Unger, *De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572* ('s-Gravenhage, 1939) 91.
- xvii.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23383-23387 ('s-Hertogenbosch), 23439 (Breda).
- xviii.N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (2 stukken; Utrecht, 1946) II, 605, 606.
- xix.J.C. Overvoorde, *Rekeningen van de gilden van Dordrecht (1438-1600)* ('s-Gravenhage, 1894) 34, 36.
- xx.In de tolboeken van Gorinchem uit 1478-1480 worden alleen Geel en Oisterwijk gespecificeerd als herkomstplaatsen van Kempense lakens (Niermeyer en Smit, *Bronnen voor de geschiedenis*, II, 63-66, 68, 70, 75, 94).
- xxi.'Clementynboeck 1288-1414', *Antwerpsch Archievenblad*, 25 (z.j.) 350-352.
- xxii.Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 128.
- xxiii.Stadsarchief Antwerpen, Proces-supplement 6198, overgeleverd op 8 februari 1624.
- xxiv.L. Guicchiardijn, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoomt Neder-Duytslandt*, vertaald door Cornelis Kilianus (verm. dr.; Amsterdam, 1612) 105, 121. Guicciardini noemt verder Mechelen, 's-Hertogenbosch, Diest, Lier, Duffel, Walem en Turnhout als lakenproductiecentra (pp. 105, 112, 118, 121, 132), maar kent Hoogstraten, Helmond, Eindhoven en Herentals geen lakennijverheid toe; Geldrop vermeldt hij niet.
- xxv.Stadsarchief Antwerpen, Tresorij 737.
- xxvi.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oisterwijk R 159, f 18v, 6 dagen na Matheus apostel 1451.
- xxvii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Civiele processen Tilburg, voorlopige inventaris 1128B (1575), 1132D (1576), 1140O (1578) enz. Van de 787 oudste dossiers (1556-1600) die op 25 februari 2000 waren geïnventariseerd, betroffen er 13 wollen lakens. Vgl. Tilburg R 617, f 48v, 20 april 1562 na Pasen. Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 120, 121.
- xxviii.Algemeen Rijksarchief Brussel, Familiearchief De Merode-Westerloo 380, rekeningen van 1560/61-1567/68.

- xxxix.G. van Gurp, "Proto-industrialisatie in Tilburg en Geldrop", *Textielhistorische bijdragen*, XXXIX (1999) 15.
- xxx.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Charterverzameling, inv. Sassen 813, 19 september 1547.
- xxxii.D. Gheret, "Les produits des licences et autres impôts sur le commerce extérieur dans les Pays-Bas espagnols (1585-1621)", in: M.A. Arnould e.a., *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique* (3 dln.; Bruxelles, 1967-1974), II, 45.
- xxxiii.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 341 (Antwerpen, 1578). Een lijst van konvoogelden, op 22 januari 1578 uitgevaardigd door de Staten van Holland en Zeeland, onderscheidt slechts Engelse lakens, stametten en andere wollen lakens, waarvan alle binnenlands bereide lakens vrij mochten worden uitgevoerd "om de neringe vande draperye" (Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief Johan van Oldenbarnevelt 3180, "Ordonnancie vanden convoijgelde").
- xxxiiii.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 340 (Antwerpen, 1 mei 1578).
- xxxv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 154, "Liste ende taxatie".
- xxxvi.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 360 (Antwerpen, 25 augustus 1578).
- xxxvii.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 468, konvooilijst op last van de prins van Oranje, de Raad van State en de Staten-Generaal, ingaande op de datum van publicatie (Staten-Generaal 23 juli 1580, Staten van Holland 27 januari 1581, Raad van State 10 mei 1581), eindigend 1 mei 1581. Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief Johan van Oldenbarnevelt 3170 (Antwerpen, 1580). Idem 3181 en 3184 (1 augustus 1581). Idem 3185, concept-konvooilijst, z.d. (gebaseerd op de lijst uit 1581).
- xxxviii.Gemeentearchief Amsterdam, Archief Burgemeesters, stukken betreffende lands- en gewestelijk bestuur 71-I, konvooilijst, in november 1583 vastgesteld door Holland, Zeeland en Utrecht voor vervoer van de ene naar de andere verenigde provincie.
- xxxix.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 669 (1 juni 1586); 687 (10 januari 1587). Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief Johan van Oldenbarnevelt 3186, "Conferentie tusschen de lijste van licenten vanden jaere 1587 tegen die vanden jaere 1588."
- xl.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling, doos 1588-1591, S. I 43a, no. 5 (29 april 1588).
- xli.Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief Johan van Oldenbarnevelt 3189, 18 december 1596. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal 4887-I, "Lijste der Convoyen", ingaande op 1 september 1597. Staten-Generaal 12161, nrs. 93, 96, 5 oktober 1596; no. 114, 11 juli 1597. Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 967, konvooilijst, ingaande op 18 oktober 1596; 1047, konvooilijst, ingaande op 1 januari 1599; 1048, licentlijst, ingaande als voor. C. Cau e.a., *Groot Placcaetboeck van Holland en Zeeland* (9 dln.; 's-Gravenhage, 1658-1796) I, 2454-2461, 5 april 1603: lijst van konvooiën en licenten, vernieuwd op 12 juli 1625, op goederen uit vijandelijke landen; 1174-1175, 3 april 1635: nader plakkaat op het invoeren van wollen lakens uit gebied onder Spaanse bestuur; 2530-2531, 6 juli 1651: licenttarieven. *Nederlandsche Placcaetboeck: waerinnen alle voornaemste placcaeten, ordonnancien, accorden, ende andere Acten ende Munimenten, uytghegeven by de EE. Hoog-Mogende Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlantsche Provintien* (2 dln. in 1 bd.; Amsterdam, 1644) I, 563 (1609).
- xlii.Gemeentearchief Amsterdam, Archief van Burgemeesters, stukken betreffende lands- en gewestelijk bestuur 71-I.
- xliii.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling 867 (Brussel, 1592).xliii.12
- xliiii.Antonius Anselmo e.a. (uitg.), *Placcaeten, ordonnancien, landt-chartres, blyde-incomsten, privilegien, ende instructien, by de Princen van dese Neder-landen, aen de Inghesetenen van Brabant, Vlaenderen, ende andere Provintien*, dl. I (*t'Hantwerpen, By Hendrick Aertssens inde Cammerstraet inde Witte Lelie*, 1648) 448.
- xliiii.Placcaeten ende ordonnancien, mitsgaders reglementen, tractaten, alliantien, ende accorden, ghepubliceert van weghen de Konincklijke Majesteyten Graven van Vlaenderen, dl. II (*Te Ghendt, by d'Hoirs van Jan vanden Kerchove, op d'Hoochpoorte, in 'ghecroont Sweert*, 1685) 766. Anselmo e.a., *Placcaeten*, dl. III (*Tot Brussel, By Hvybrecht Anthoon Velpius, Drucker van syne Majesteyt, in den gulden Arent, by t'Hof*, 1664) 363, 376, 455, 456.
- xlv.Stadsarchief Turnhout, doos tolleren.
- xlvi.Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal 4932-I, bijlage bij een rekest van 15 april 1617 van de magistraat van Breda. (Dubbele dozijnkens waren grove lakens uit Engeland of Schotland, (oorspronkelijk) 24 el lang. Een roos was een bepaald keurmerk, dat in elk geval in Den Bosch werd gebruikt. Pletsen waren gekeperde lakens, gemaakt van grove kamwol.)
- xlvii.Cau, *Groot placcaet-boeck*, I, 1900, 1901, 1908, 1909.
- xlviii.A.D.A. Monna, "De textielnijverheid te Weert", *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV (1970) 30. H. van der Wee, "Structural changes and specialization in the industry of the Southern Netherlands, 1100-1600", *Economic History Review*, 2° serie, XXVIII (1975) 212.
- xlix.Gemeentearchief Leiden, Secretariaatsarchief 1574-1816 1267, ff LXVIII, LXVIII, LXXVIIIv, CXLII, CXLVI, CLXII.
- l.Gemeentearchief Rotterdam, Oud-notarieel archief 78, f 167v, 27 december 1624.
- li.L.F.W. Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken. Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en Breda in de zeventiende eeuw", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XVI (1999) 187, 188.
- lii.Gemeentearchief Breda, Oud-administratief archief Breda 2111 (poorterboek).
- liii.Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal 5485-I.
- liv.H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum, 1998) 185-189.

- lv.Vgl. in een tarieflijst na 1580 voor Rijnverkeer de post "sajen, camelotten, kausianten opde maniere van Ryssele in deese landen gemaect tstück IIII stuyver" (Rijksarchief in Zuid-Holland, Archief Johan van Oldenbarnevelt 3179).
- lvi.F.G. Scheelings, "Pachtprijzen in midden en zuidwest-Brabant in de zestiende eeuw. Enkele methodologische beschouwingen bij het schetsen van een landbouwconjunctuur", *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXV (1982) 55.
- lvii.H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague, 1963) II, 8, 10, 33, 99.
- lviii.Van der Wee, "Structural changes", 212.
- lix.Van der Wee, *The growth of the Antwerp market*, II, 41, 42.
- lx.Van der Wee, *The growth of the Antwerp market*, II, 99. Adriaenssen, "De plaats van Oisterwijk".
- lxi.Soly en Thys, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden", 38, 39. A.K.L. Thijs, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1580-1650", in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. VII (Haarlem, 1980) 86-88.
- lxii.Van der Wee, *The growth of the Antwerp market*, II, 250.
- lxiii.Soly en Thijs, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden", 40.
- lxiv.B.W. van Schijndel, *Hoogstraten's oude huizen en families* (3 dln.; Brecht, 1940-1943) I, 11, 12.
- lxv.L. Adriaenssen, "Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem. Hoe Oisterwijkse wolwerkers asiel vonden aan de Bossche Weversplaats", *Brabantse Heem*, LIII (2001). R. Knaepen, *Mol - Baelen - Desschel 1559-1795. De oude keizerlijke vrijheid en haar voorgedijdistrict* (Mol, 1982) 325.
- lxvi.J.E. Jansen, *Turnhout in het verleden en het heden* (3 dln.; Turnhout, 1905) I, 199.
- lxvii.Vgl. Soly en Thijs, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden", 39, 40.
- lxviii.Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 188-190.
- lxix.L. Lucassen en B. de Vries, "Leiden als middelpunt van een Westeuropes tekstiel-migratiesysteem, 1586-1650", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXII (1996) 138 en passim.
- lxx.P. Génard, *Anvers à travers les âges* (2 dln.; Bruxelles, 1888) II, 511.
- lxxi.Knaepen, *Mol - Baelen - Desschel*, 325, 326.
- lxxii.Monna, "De textielnijverheid te Weert", 38, 39, 49.
- lxxiii.L. Adriaenssen, "Tilburgse lakenwerkers in Rotterdam", *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XIX (2001) 22.
- lxxiv.Frenken, *Helmond in het verleden*, I, 91.
- lxxv.L.P.L. Pireme, "De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796", in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam, 1996-1997) I, 39.
- lxxvi.J.H. Kernkamp, *De handel op den vijand 1572-1609* (2 dln.; Utrecht, 1931-[1934]) II, 11, 175, 216, 274.
- lxxvii.G. van Gorp, "Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIII (1997) 405. Vgl. L.P.L. Pireme, "De Bossche handel op verre afstand voor de Tachtigjarige oorlog", in: L.P.L. Pireme en W.J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw. Het kasboek van Jasper van Bell 1564-1568* (Nijmegen, 1962) 9.
- lxxviii.J.I. Israel, "The States General and the strategic regulation of the Dutch river trade, 1621-1636", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis van de Nederlanden*, XCV (1980) 463.
- lxxix.Adriaenssen, "Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem".
- lxxx.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 237, ongefolieerd, 31 augustus 1587.
- lxxxi.Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 45.
- lxxxii.Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 44.
- lxxxiii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 1361. Charterverzameling, inv. Sassen 923B, 19 maart 1594.
- lxxxiv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 3051, z.d. (remonstrantie van de magistraat, na 1608).
- lxxxv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 116, f 67, 17 januari 1592.
- lxxxvi.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief, Collectie Aanvullingen 8050B-15.
- lxxxvii.J.H. van Mosselveld, "Twee merkwaardige tekeningen en hun historische achtergrond", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Vandorpe tot industriestad* (Tilburg, 1955) 116-118.
- lxxxviii.A. Cosemans, "Het uitzicht van Brabant op het einde der XVIde eeuw", *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oud hertogdom Brabant*, XXVII (1936).
- lxxxix.Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 76.
- xc.M. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609", *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XL (1919) passim. Adriaenssen, "Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem".
- xci.Zie bijvoorbeeld Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg R 617bis, los bij f 11, z.d.; f 22v, 31 maart 1580.
- xcii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg R 617bis, f 21v, 6 maart 1580.
- xciii.Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 46.

- xciv. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 3056, z.d. (± 1610).
- xcv. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 218, f CCV.
- xcvi. J.H. van Mosselveld, "De markten", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 209, 210.
- xcvii. L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 74, 75.
- xcviii. J. Mertens, *De vier dorpen van de Bank van Pelt (16de-17de eeuw). Bijdrage tot de kennis van de Loonse Kempen en van de teutenhandel* (Overpelt, 1984) 38.
- xcix. Boeren, *Het hart van Brabant*, 22.
- c. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 217, 13 december 1595. Idem 218, f CXXIIIv, 28 januari 1604. Vgl. E.H. Korvezee, "Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648", *Varia Historica Brabantica*, IV (1975) 134.
- ci. Kernkamp, *De handel op den vijand*, II, 288, 289, 296.
- cii. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 101.
- ciii. Gemeentearchief Breda, Oud-administratief archief Breda 11, f 76, 14 februari 1605.
- civ. Gemeentearchief Breda, Oud-administratief archief Breda 11, f 84v, z.d.; f 92v, 6 december 1605. H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610 tot 1670*, dl. XIII ('s-Gravenhage, 1957) 496.
- cv. Gemeentearchief Breda, Oud-administratief archief Breda 221, 15 juni 1624. Vgl. J. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670*, dl. VI ('s-Gravenhage, 1989) 512.
- cv. Zie hierover M.P. Christ, *De Brabantsche saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675* (Tilburg, 1984) 19, 58, 59.
- cvii. Rijksarchief in Zuid-Holland, Staten van Holland 5052, p. 59, 19 maart 1620. Archief Johan van Oldenbarnevelt 133. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal 4932-I, diverse stukken, 1617. Idem 4933-III, diverse stukken, 1618. Gemeentearchief Breda, Oud-administratief archief Breda 221, 26 februari 1624. J.G. Smit, *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670*, dl. III ('s-Gravenhage, 1975) 95.
- cviii. Cau, *Groot placcaet-boeck*, I, 1908, 1909. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal 5495-I.
- cix. Adriaenssen, "Kleur voor Tilburg laken", 188-194.
- cx. Zie voor meer over de ontwikkeling van het koopgedrag: H. van der Wee, "Consumptie van textiel en industriële ontwikkeling in de steden van de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Aanzet tot een werkhypothese", *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXXI (1998) 342.
- cx. W. van Hest, "Boeren, Van Beek en Spaans oorlogsgeweld", *Historische bijdragen, orgaan van de heemkundekring 'Tilborgh'*, I (1970) 26. Vgl. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 139.
- cxii. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 156-II, 21 september 1580.
- cxiii. Voorbeelden uit 1580: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg R 617bis, f 21, 26 februari 1580; f 22v, 31 maart 1580; f 23v, 31 maart 1580; ff 24, 24v, 25, 26, 31 maart 1580; f 33v, 2 mei 1580; f 34v, 5 mei 1580; f 34v, 6 mei 1580; f 46, 22 oktober 1580; f 46v, 18 december 1580; f 48, 21 november 1580.
- cxiv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23518-23525; zie de rekening van 1595 in inv. 23525, ff XIIv, XIII.
- cxv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 49887, ongefolieerd, 7 en 27 maart, 2 en 14 april 1592.
- cxvi. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23639, rekening van 29 oktober 1604 – 13 juli 1605, f CXXXIX, 9 mei 1605.
- cxvii. Gheret, "Les produits des licences et autres impôts", 80, 97.
- cxviii. H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Staten-Generaal. Nieuwe reeks 1610-1670*, XIV ('s-Gravenhage, 1970) 988.
- cxix. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 51440, passim. Vgl. idem 51441 en 51442, passim: aangiften van oosterse en inlandse wol en verfstoffen door Tilburgse en Hilvarenbeekse voerlieden bij het licentkantoor te Poppel, 1614-1615.
- cxx. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23524, rekening van 1593, f X, 7 mei.
- cxxi. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 629-II, 1678. N 2743, f 447, 27 augustus 1667. Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg R 367, f 134v, 31 maart 1661. R 614, 3 september 1669; 19 augustus 1667. Ongenventariseerde civiele processen Tilburg, 31 oktober 1662; boedelrekening Adriaen Daniel Loureijs, ca. 1670. Collectie Varia Tilburg, ongeinventariseerde stukken, 21 februari 1659. Oud-administratief archief Tilburg 638.
- cxii. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 106-109.
- cxiii. Rijksarchief in Noord-Brabant, Kwartier Peelland 57, 2 november 1624.
- cxiv. Bijvoorbeeld: Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg N 7, f 44, 14 juli 1632.
- cxv. Rijksarchief in Antwerpen, Oud-gemeentearchief Hoogstraten 44, f 30, 7 juli 1623; f 32, 2 augustus 1623; f 66v, 13 juni 1624; f 72, 5 juli 1624.
- cxvi. Rijksarchief in Antwerpen, Oud-gemeentearchief Hoogstraten 44, f 97, 3 februari 1625; f 98, 7 februari 1625.
- cxvii. Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg N 6 en 7, passim van 25 januari tot 14 juli 1632 en van 26 oktober 1633 tot 23 februari 1634.
- cxviii. Algemeen Rijksarchief Den Haag, Nassause Domeinraad 8003, f 88. Staten-Generaal 5485-I, rekest aan prins Maurits, z.d. (1621).
- cxix. Israel, "The States General and the strategic regulation", 465.
- cxix. J.I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic world 1606-1661* (Oxford, 1982) 88.

- cxxxi.Israel, "The States General and the strategic regulation", 468, 469.
- cxxxii.Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic world*, 91, 92.
- cxxxiii.Zie voor de Zuidelijke politiek: M.A. Echevarría Bacigalupe, "L'industrie textile belge et le régime espagnol (1598-1648)", in: E. Aerts en J.H. Munro (red.), *Textiles of the Low Countries in European economy history* (Leuven, 1990).
- cxxxiv.J. Israel, *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740*, vert. door F. van Meurs en R. Tersmette (Franeker, 1991) 153 e.v.
- cxxxv.G. van Gurp, "De Tilburgse lakenhandel met Holland en Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw", *Textielhistorische bijdragen*, XXXVIII (1998) 52. Zie voor de tekst: Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid*, 225, 226.
- cxxxvi.Cau, *Groot Placcaetboeck*, I, 1172-1175. Roelevink, *Resolutiën der Staten-Generaal*, 78.
- cxxxvii.N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielindustrie* (6 dln.; 's-Gravenhage, 1910-1922) IV, nrs. 283, 290, 355; V, no. 34. O. Pringsheim, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert* (Leipzig, 1890) 75-84.
- cxxxviii.Israel, "The States General and the strategic regulation", 476-478.
- cxxxix.Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic world*, 153.
- cxl.T. Kappelhof, "Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie", in: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle, 1997) 66.
- cxli.L. Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XVII (1999) passim.
- cxlii.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 4.
- cxliiii.Dat gold bijvoorbeeld voor de Bossche wol- en lakenhandelaar Niclaes Janssen Donckers: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, R 1437, f 31, 1 december 1598.
- cxliv.Op 9-11 juni 1620 waren elf Tilburgers op reis: zes naar Breda, drie naar Antwerpen en twee naar het land van Luik (Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oud-administratief archief Tilburg 109).
- cxlv.Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken", 172, 173.
- cxlvi.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Gereformeerd Burgerweeshuis 584-598, rekeningen van 1604-1647. Geefhuis 441-448, rekeningen van 1608-1628.
- cxlvii.Vgl. R. van Uytven, "The fulling mill: dynamic of the revolution in industrial attitudes", *Acta Historica Neerlandica*, V (1971) 8. Mertens, *De vier dorpen van de Bank van Pelt*, 35.
- cxlviii.L.F.W. Adriaenssen, "Het wolwerk van Oosterhout in de zeventiende en achttiende eeuw. Uit de schaduw van Breda, op de schouders van Tilburg, kort gehouden door Holland", *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, LII (1999) 154, 155.
- cxlix.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oisterwijk N 5247, dl. I, f 56v, 6 juni 1614. Boeren, "De Tilburgse wohnijverheid", 120, 121.
- cl.Kappelhof, "Volmolens in oostelijk Noord-Brabant", 156, 157.
- cli.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Civiele processen Tilburg, voorlopige inventaris 1051.
- clii.Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 305, f 330v, 7 maart 1611. Idem 306, f 43, 5 juli 1611; f 157, z.d. [3 februari 1612]. Idem 316, f 157v, 3 november 1621. Idem 318, f 146, 4 november 1623. H. Muntjewerff, "De molen 'Het Fortuin' te Breda. 350 jaar bedrijf en techniek", *Jaarboek van de Geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'*, XXXVIII (1985) 5. Kappelhof, "Volmolens in oostelijk Noord-Brabant", 159.
- cliii.Aan de tak van bedrijvigheid zal ik een afzonderlijk artikel wijden.
- cliv.P.J.M. van Gorp, "Over vollen en volmolens: een industriële revolutie in de vroege middeleeuwen", *Brabants Heem*, XXXI (1979) 146.
- clv.Van Gorp, "Over vollen en volmolens", 148.
- clvi.Rijksarchief in Noord-Brabant, Leen- en tolkamer 194, f 194, 18 mei 1652.
- clvii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Voogdij- en boedelrekeningen Tilburg 1659-8.
- clviii.Alleen in 1687 is er sprake van een 'formele Tilburgse lakenhal' te Antwerpen (Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken", 192), een bericht waarvan ik het waarheidsgehalte betwijfel wegens de ontstentenis van een rechtspersoon die de hal zou kunnen beheren; hooguit waren er op de Antwerpse Paardenmarkt een of meer herbergiers die de belangen van de Tilburgse voerlieden en lakenkopers behartigden en voor goederenopslag zorgden (Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 79), dus zoiets als een informele lakenhal.
- clix.Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken", 186, 187, 195, 196.
- clx.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg". De oudste vermelding van Spaanse wol in Tilburg dateert uit 1623, als de gebroeders Peter en Jan Ariens [van Spaendonck] 521 pond uit 's-Hertogenbosch halen (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23531, f XXI, 15 november 1623). In Poppel arriveerde in 1615 een man uit Dordrecht met 300 pond Spaanse wol (Idem 51442, ongefolieerd, 12 juli 1615).
- clxi.Zie voor het Kempense schaap en zijn wol: P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* (2 dln.; Antwerpen, 1952) II, 406, 408, 409. Voor de zuid-Nederlandse schapenteelt: A. Verhulst, "La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIe et le XVIIe siècle. Mise en oeuvre industrielle, production et commerce", *Revue Historique*, XCVI (1972) 309-317.

- clxii.P.J. Bowden, "Wool supply and the woollen industry", *Economic History Review*, 2° serie, IX (1956) 45-48. L.M. Bilbao en E. Fernández de Pinedo, "Wool exports, transhumance and land use in Castile in the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries", in: I.A.A. Thompson en B. Yun Casalille, *The Castilian crisis of the seventeenth century. New perspectives on the economic and social history of seventeenth-century Spain* (Cambridge, 1994) 104.
- clxiii.Bijvoorbeeld: L.F.W. Adriaenssen, "Een God behagelick werck. Hoe een onhandelbare Bosschenaar werd weggewerkt via het handelscircuit van zijn familie", *De Brabantse Leeuw*, II (2000).
- clxiv.J.I. Israel, "Spanish wool exports and the European economy, 1610-1640", *Economic History Review*, 2° serie, XXXIII (1980) 197, 198.
- clxv.Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic world*, 86 e.v.
- clxvi.Israel, "Spanish wool exports", 199 e.v.
- clxvii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oud-administratief archief Tilburg 108bis, rekest met apostille van 5 april 1634.
- clxviii.Gemeentearchief Breda, Breda N 94, f 12, 10 maart 1639. N 111, ongefolieerd, 6 november 1638.
- clxix.Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic world*, 91, 292.
- clxx.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 4-7.
- clxxi.N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1908-1939) II, 503, 810. N.W. Posthumus, *De nationale organisatie der lakenkoopers tijdens de Republiek* (Utrecht, 1927) XIV. L. Noordegraaf, "Nijverheid in de Noordelijke Nederlanden 1580-1650", in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. VII (Haarlem, 1980) 69. B. de Vries, "De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw", in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden* (Utrecht, 1991) 82 e.v.
- clxxii.Van Gurp, "Proto-industrialisatie", 18.
- clxxiii.Vgl. Adriaenssen, "Oisterwijkse kammen", 80.
- clxxiv.In honderden voor notarissen aan het einde van de zestiende en gedurende de hele zeventiende eeuw in Amsterdam verleden akten betreffende wollen lakens wordt niet eenmaal gerept van Tilburgse lakens (Gemeentearchief Amsterdam, indices notarieel archief *in voce* lakens).
- clxxv.Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 134, 135.
- clxxvi.T. Kappelhof, "Overheidsfinanciën en plaatselijke belastingen in het grootste dorp van Staats-Brabant: Tilburg 1621-1790", *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXVI (1983) 37, 38, 61.
- clxxvii.Van Gurp, "De Tilburgse lakenhandel", 54. Jacob van Oudenhoven sprak in zijn geschiedenis van de meierij uit 1649 van meer dan driehonderd getouwen en in de herdruk uit 1670 van drie- à vierhonderd (Boeren, *Het hart van Brabant*, 38, 39).
- clxxviii.In 1640 waren er meer dan 4100 communicanten: A. Heylen, *Historische verhandeling over de Kempen, deszells gesteltenis in vroegere eeuwen en ten tyde haerer kloosters, het voordeel door deēze gestichten aen den staet toegebracht enz., enz.* (herz., verm. dr.; Turnhout, 1837) 195.
- clxxix.De volkstelling van 1665 geeft 135 drapeniers en wevers en 740 loonafhankelijke handarbeiders, die de kost verdienden "soo met wol als linnegaren te spinnen, spoelen, caerden, weven, spitten, spaeijen, slootgraven, dorssen als andersins". Van 568 van de 740 wordt een beroep gegeven, meestal arbeider, maar in 111 gevallen (wol)spinner en twee wolwerkers. Volgens Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, II, 34, werkten op een wolwever vier spinners, een schrobbelaar en een kammer en volgens P. Deyon en A. Lottin, "Évolution de la production textile à Lille aux XVIe et XVIIe siècles", *Revue du Nord*, XLIX (1967) 23, waren er in de Rijsselse saainijverheid per wever zeven of acht wolbewerkers nodig. Van de bevolkingsgroei zou dan slechts maximaal eenzevende deel uit wevers bestaan. Maar veel van de werkzaamheden werden in deeltijd door boeren verricht en al dan niet *full time* door gezinsleden van de wever of wever-boer. Ook in naburige dorpen werd gesponnen.
- clxxx.Van Gurp, "De Tilburgse lakenhandel", 60.
- clxxxi.Soly en Thijs, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden", 41.
- clxxxii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud stadsarchief 237, ongefolieerd, 31 augustus 1587.
- clxxxiii.Gemeentearchief Weert, Oud-administratief archief Weert 3194.
- clxxxiv.L. Dechesne, *Industrie drapière de la Vesdres avant 1800* (Paris, 1926) 224.
- clxxxv.Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, III, 937, 941.
- clxxxvi.Dechesne, *Industrie drapière de la Vesdres*, 221, 224. N.W. Posthumus, "De industriële concurrentie tusschen Noord- en Zuid-Nederlandsche nijverheidscentra in de XVIIe en XVIIIe eeuw", in: *Economisch-historische herdrukken* ('s-Gravenhage, 1964) 112, 113, 115.
- clxxxvii.Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", 4.
- clxxxviii.Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 101, 102.
- clxxxix.Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs lakens", 191, 192.
- cx.Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad en Rentmeester-Generaal 368, passim. Kwartier van Oisterwijk 20, 1660. Idem 23, 1656-1660. Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oisterwijk R 54, 18 december 1659. Tilburg R 613, 1656-1661. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 105, 106.
- cxci.Algemeen Rijksarchief Den Haag, Raad van State 91, deel juli, f 39, 24 juli 1670. Staten-Generaal 2163-II, bundel Tilburg, 1671. Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Collectie Varia Tilburg, ongeinventariseerde stukken, 16 april 1664; 28 september 1664. Rijksarchief in Noord-Brabant, Handschriftenverzameling 61, f 903, 1 mei 1664; 2 november 1682.
- cxcii.Algemeen Rijksarchief Den Haag, Admiraliteitscolleges 651, 703A.

- cxiii.L.F.W. Adriaenssen, "Tilburgse migranten naar Osthofen, 1651-1661", *De Brabantse Leeuw*, XLVIII (1999).
- cxiv.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Tilburg R 614, 19 augustus 1667; 31 augustus 1669; 26 oktober 1669. Tilburg N 23, no. 84, 14 juni 1666.
- cxv.Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staten-Generaal 2163-II, bundel Tilburg, 22 augustus 1672; 4 september 1672.
- cxvi.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oud-administratief archief Tilburg 380-I. Bovendien waren er drie droogscheerdersknechten.
- cxvii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg, Oud-administratief archief Tilburg 379. (Kapitalisten hadden een vermogen van minstens *f* 2000.)